



**MTA Law Working Papers
2020/33.**

**JOGVÁLTOZÁS A JOGBAN ÉS A JOGI
FOLYAMATOKBAN**

Varga Csaba

**Magyar Tudományos Akadémia / Hungarian Academy of Sciences
Budapest**

ISSN 2064-4515

<http://jog.tk.mta.hu/mtalwp>

VARGA CSABA*

JOGVÁLTOZÁS A JOGBAN ÉS A JOGI FOLYAMATOKBAN**

1. A jog 1.1. A jog és társadalmi környezete 1.2. A jog mint változás tárgya 2. A jogváltozás 2.1. A jog és változása 2.2. A jog és körülményekhez szabása 2.2.1. Reziliencia 2.2.2. Adaptáció: asszimiláció és akkomodáció 2.2.3. Adaptív/nemadaptív jog)) 3. Formális jogváltoztatás 3.1. Általában 3.2. Jogalkotás 3.3. Bírói jogfejlesztés 4. Informális jogváltoztatás 5. Jogváltoztatás és társadalmi-jogi változás: Összefoglalás

„Téves lenne a biztonságot akár a jogban, akár másutt állandósított mozdulatlanságban keresni. Biztonság valójában csakis folytonos változással érhető el...”¹

„A jogról összetett alkalmazkodó rendszerként gondolkodva feltárul a jogok és jogászok jelentősége a jog állóképessége távlatában, de feltárul bizonyosan a szerénység jelentősége is. Mert sohasem, legalábbis tartósan soha nem lesz»éppen helyes«jogrendszerünk, ám ha törődünk dolgaival és törekszünk arra, hogy tartós egyensúlytalanságában élve mindazonáltal folyamatosan munkálkodjunk, úgy talán remélhetjük, hogy állóképességét tartósan megőrizhetjük.”²

1. A jog

1.1. A jog és társadalmi környezete

A jogot illető tudományos eszmélődés első pillanatától máig úgyszólván közhelyszerű annak igazsága, hogy a jog nem valami felülről vagy kívülről adott dolog, hanem társadalmi-történelmi általánosságában (tehát kényszerhelyzetek torzulásait kivéve) az azt megélt nép létének és életének szerves része;³ sőt mindaz, amit ma a kontinentális vagy angolszász jog hatalmas építményeinek látunk, maguk sem egyébből, mint — hasonlóan a

* DSc (1991); Széchenyi-díj (2013); kutató professor emeritus, MTA Kiválósági Központ TK Jogtudományi Intézet; <varga.csaba@jak.ppke.hu><Varga.Csaba@tk.mta.hu>

**Jelen publikáció a 129018. számú NKFIH pályázat keretében készült.

¹ William O. Douglas *Stare Decisis* ([New York]: Association of the Bar of the City of New York 1949) 34, 7 [Benjamin N. Cardozo Lectures 1949] [“Th[e] search for static security—in the law and elsewhere—is misguided. The fact is that security can only be achieved through constant change”].

² J. B. Ruhl ‘Law’s Complexity: A Primer’ *Georgia State University Law Review* 24 (Summer 2008) 4, 885–911, 911 [“Thinking of law as a complex adaptive system reveals the importance of laws and lawyers as integral parts of law’s fitness landscape, but just as surely reveals the importance of humility. We will never get the legal system ‘just right’, at least not for long, but if we are mindful of its properties and the need for continuous work at living within its stable disequilibrium, we can hope to keep it fit indefinitely.”].

³ Avagy tömören — „a jog az élet maga” — in F. S. C. Northrop *The Complexity of Legal and Ethical Experience* Studies in the Method of Normative Subjects (Boston: Little, Brown [1959]) 331, 3 [„law is life itself.”].

jogantropológusoktól feltárt törzsi jogokhoz — rusztikus közösségek napi gyakorlatából fejlődtek egykor ki.⁴ Ugyanilyen közhelyszerű igazságként hat ma annak levezetése úgyszintén, hogy — lévén „a történelem a szó objektív értelmében maga sem más, mint változásfolyamat”⁵ — a létfeltételek, a körülmények állandó változása a jognak is szüntelen változását vonja maga után, valamint hogy a jog bármiféle változásának a nép és joga közti belső egység — *önazonosság* és *szervesülődés* — talaján kell végbemennie. A hatalmi kényszerek s a gazdasági, kulturális és egyéb hatások — az ókori hódításoktól az imperializmusokon át a mai globalizmusokig — gyakran határhelyzeteket vagy éppen kivételeket eredményeznek; ezek azonban nem ritkán mindazonáltal képesek arra, hogy az önazonosság és szervesülés új feltételeit megteremtsék.⁶ Mind e közben tudjuk, hogy a jog és társadalmi közege, s a mögöttük álló különféle erők állandó versengésben állanak az elsőségért, a végső meghatározó szerepéért, s ennek folytán a történelmi lét nemcsak az állandó változás képét mutatja, de mind e közben számos területe folyamatosan át- és újrendeződik. Jogantropológus foglал például állást úgy, hogy „a kulturális elsajátítás fogalma a kultúrát állandó vitatottságban álló történelmi változóként határozza meg, mely részben egymást átfedő számos társadalmi területen folyamatosan újrameghatározódik. S ebben sokkal hangsúlyosabb az, hogy a jog jelentése és szerkezete szüntelen alakulást mutat, semmint az abban történő gondolkodás, hogy a jog valami egyenmű s elfogadott kultúrában gyökerezik.”⁷

Paradoxikusnak tetszik, hogy miközben meglehetősen nagy történelmi ívet átfogva a fentiekhez hasonló, valóban igazolt tapasztalatot tükröző igazságok egyfelől ma is beigazolódnak s útirányt jelzőként szolgálnak a jogváltoztatás gyakorlatában, egyidejűleg mégis olykor egyre határozottabban megkérdőjeleződnek a jogváltozásnak szentelt mikro-szintű, esettanulmányokból építkező s manapság egyre fontosabbá váló és egyre gyarapodó új *grandes théories* körében. Ilyenné épülő átütő művei summázataként a nemrégiben elhunyt skót jogtörténész történetesen már felvetette a szabályok mint olyanok úgynevezett *transzmissziós* mivoltát, hiszen — mint hatalmas bizonyító anyagából kitűnt — ezek fogalmaikkal, szerkezetükkel, egész konstrukciójukkal együtt teljes korszakokat átívelően

⁴ Pl. B. J. van Niekerk ‘Customary Law in Botswana: Substitution or Adaptation’ *Comparative and International Law Journal of Southern Africa* 3 (1970) 2, 242–247, 244 és 245.

⁵ Arnold Toynbee *Change and Habit The Challenge of our Time* [1966] (Oxford: Oneworld 1992) 211, 19 [“History, in the objective meaning of the word, is the process of change”].

⁶ A történelemregeteg példájából elsőként a római jog eltérő kontinentális és angolszász recepciók hatására, a XIX. század nagy európai kódexének különféle befogadásaira, a *Roman–Dutch law* alakulására szoktunk gondolni. Tervezett és intézményesített példát azonban talán leginkább az angol gyarmati birodalom jogának alakulása szolgáltat. A törzsi bírászkodást például van Niekerk, 247 ma is a közösség és joga egysége optimális színtereként látta. Ti. a britek *Commonwealth*-tapasztalata — Ivor Jennings *The Approach to Self-Government* (Cambridge: Cambridge University Press 1956) viii + 204, 32 & 121 — a gyarmati jog tekintetében azt diktálta, hogy amennyiben „talaj” gyanánt a feltételrendszer eltér, vagyis számottevő különbség mutatkozik két közösség (az anyaország és a koronához csatolt népesség) között, úgy bármiféle átvétel vagy külső hatás diszfunkcionalitásának elkerülése jegyében eleve a bennszülött jogok messzemenő őrzéséről kell gondoskodniuk. Még pedig mindenekelőtt úgy, hogy bizonyos alapvető jogelvek és intézmények kötelező átvételén túl — itt és most pusztán néhány példával élve — az *East Africa Order in Council* (1902) már bármi további átvételt annak függvényévé tett, hogy helyi körülmények teszik-e azt egyenesen szükségessé, hét évtizeddel később pedig — Nigéria esetében (1971) — maga az érintett hozhatta meg a döntést arról, vajon területére az angol törvények érvénye kiterjesztessék-e, és ha igen, melyeké. Kenneth Roberts-Wray ‘The Adaptation of Imported Law in Africa’ *Journal of African Law* 4 (Summer 1960) 2, 66–78, 78, 69 és 71.

⁷ Sally Engle Merry ‘Law, Culture, and Cultural Appropriation’ *Yale Journal of Law & the Humanities* 10 (Summer 1998) 2, 575–604, 602 [“the concept of cultural appropriation [...] defines culture as contested, historically changing, and subject to redefinition in multiple and overlapping social fields. It emphasizes continual transformations in the meaning and structure of law rather than any notion that law is embedded in a homogeneous and shared culture.”].

*hosszú életűeknek bizonyulhattak.*⁸ Tehát a társadalom változhatott, joga azonban nem, mintha a mélységek csillapíthatatlan zúgásában s hömpölygésében egyenesen önmaga azonosságának tartópillére lett volna. S régtől szolgáló alkotmányok, alapvető törvények tiszteletében így él ez változatlanul eszményként, a fenntartó társadalmi közeg erejének szimbólumaként a mai napig. Ráadásul — és szemben mind a jogantropológiával, mely akkor és ott adott terepének pillanatnyi állapotaiból kísérel meg következtetéseket levonni az egész normatív rendre nézve, mind pedig a jogszociológiával, mely eleve nem is indulhat ki másból, mint a jog mindenkori funkciógyakorlásaiból — az összehasonlító történeti vizsgálódás éppen azt bizonyítja számára, hogy ha (alappal egyébként) elutasítja tudományosan bizonyítható mikro-összefüggésekkel szemben merő történelemfilozófiai spekulációkból állítólag adódó úgynevezett makro-összefüggések érvényesítését, úgy csakis arra a következtetésre juthat, hogy *társadalomnak és jognak önállósága* nem csekély mértékben éppen *egymással szemben* van.⁹

Továbbmenve, azt pedig magunk vagyunk hajlamosak feltételezni, hogy a jog egyszerűsége vagy éppen egyre összetettebbé válása csupán következmény, mert úgyszólván magától értetődően a szabályozandó tárgy és viszonyok természetéből adódik. Ezt a csaknem automatizmust sugalló leegyszerűsítő képet azonban a legújabb irodalom szintén cáfolja. Eszerint ugyanis a *komplexitás* túlnyomórészt a szabályozás iránt támasztott *várakozások* kényszerű eredménye — ti. azé, hogy szabályozásában a jogalkotó bármi áron is elérje a leendő cselekvés lehető teljes meghatározottságot s a mindenre kiterjedő előreláthatóságot.¹⁰ Ugyanennyire önigazoló, de bizonyítatlan előfeltevésből, az emberi beavatkozást természetszerű adottságként elismertető önfelmentésből szoktunk már eleve abból kiindulni, hogy minden, így a jogfejlődés iránya is az egyre komplexebbé válás felé tart.¹¹

Am amennyiben igazolható, hogy a fokozódó társadalmiasodással a társadalmi differenciáció is természetszerűen növekszik,¹² úgy ebből következően az elkülönülések egymásra következő sora a hatásirányokat is vegyíti, egymással kereszteződő kölcsönhatások függvényévé avatja, s ezzel több- vagy sokpólusúvá teszi.¹³ Már pedig ahhoz, hogy egy szabályozandó tárggyal a jogalkotó bármit kezdhessen, valamely oldalát, vonását, vonatkozását a jognak nevesítenie kell; majd fogalmiasítania; s ezáltal a valamiben hasonlítható dolgok osztályába csoportosítania, vagyis kategorizálnia — ami mindig ilyen vagy olyan tekintetben egyoldalú, a kérdéskör egészének (tehát valamennyi társadalmi

⁸ Alan Watson 'Comparative Law and Legal Change' *Cambridge Law Journal* XXXVII (November 1978) 2, 313–336, 313 ["longevity"].

⁹ Alan Watson 'Legal Change: Sources of Law and Legal Culture' *University of Pennsylvania Law Review* 131 (1982–1983) 5, 1121–1158, 1136. Ld. még a fenti mű recenziójaként Varga Csaba 'Alan Watson: Tehetetlenség és kölcsönzés mint egyetemes jogfejlesztő tényező' *Jogi Tudósító* X (1979) 11–12, 4–9 {reprint in Varga Csaba *Jogi elméletek, jogi kultúrák* Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből (Budapest: ELTE "Összehasonlító jogi kultúrák" projektum 1994) xix + 503 [Jogfilozófiák] & <<http://mek.oszk.hu/14500/14525/>>, 203–208}, továbbá Alan Watson *Legal Transplants* (Edinburgh: Sc ottis h Academic Press 1974) xiv + 106 és újragondolásaként Varga Csaba 'Jogátültetés, avagy a kölcsönzés mint egyetemes jogfejlesztő tényező' *Állam- és Jogtudomány* XXIII (1980) 2, 286–298 {reprint in Varga *Jogi Elméletek...* (1994), 191–203}. Megjegyzem, éppen ebben az időben folytattam hasonló összefüggésben vitát a szerzővel az angol jog kodifikátlansága okairól hosszabb levelezésben, melyben számos nézőpont megfogalmazódott ugyan, de közös következtetés nem adódott.

¹⁰ R. George Wright "The Illusion of Simplicity: An Explanation of Why the Law Can't Just Be Less Complex" *Florida State University Law Review* 27 (Spring 2000) 3, 715–744, 744.

¹¹ Peter H. Schuck 'Legal Complexity: Some Causes, Consequences, and Cures' *Duke Law Journal* 42 (October 1992) 1, 1–52, 6.

¹² Lukács György *A társadalmi lét ontológiájáról* I–III (Budapest: Magvető 1976; 1985) ill. Niklas Luhmann *Ausdifferenzierung des Rechts* Beiträge zur Rechtssoziologie und Rechtstheorie (Frankfurt am Main: Suhrkamp 1981; 1999) 456.

¹³ Pl. Lon L. Fuller 'The Forms and Limits of Adjudication' *Harvard Law Review* 92 (December 1978) 2, 353–409, 395 ["poliocentricity", aminek a következménye "a situation of interacting points of influence"].

vetületének) átfogására alkalmatlanul torz, hiszen mindent egyetlen elemére visszavezetően mesterkéltnél lépés lesz, tehát szükségképpen eleve *inadekvát*, s ezzel önmagán kívül bármivel, amivel egyáltalán kapcsolható vagy amire vonatkoztatható lenne, *inkongruens*.¹⁴ Ez pedig újabb feszültségek forrása:¹⁵ egyenesen egy „*rendszeri kockázat*”, amely a jog összetetté válásától kezdve immár kiküszöbölhetetlen eleme — hacsak olykor nem egyenesen buktatója — lesz bármiféle jogi képződménynek;¹⁶ s ezt még fokozhatja, tartósíthatja az, amit az irodalom *út-függőségnek* nevez,¹⁷ azaz bármely már megtett lépés folytatása belső — jogi-technikai — kényszerének, hiszen a visszalépés vagy az ettől eltérés már járulékos „*költséget*”, valamiben veszteséget jelentene.¹⁸

Ám mindazonáltal a karaván, ha egyszer megindul, itt is már úgyszólván saját tehetetlenségi nyomatókától hajtva úgyszólván kényszerűen halad tovább, merthogy ugyanezen irodalom tanúsága szerint a reform-kényszer tudatosodásakor már maga a jogváltoztatásra koncentrálás az első pillanattól kezdve rendszeri kockázatnak teszi ki az egész folyamatot, hiszen a *jog eszközhöz* mint a társadalmi változás lehetőségéhez fordulás a maga önsúlyával pontosan ezt, a jogi útra történő koncentrációt fogja *könnyű elérhetősége és autoritativitása* okán előnyben részesíteni bármiféle más elképzelhető erőfeszítéshez és reformelgondoláshoz képest.¹⁹

¹⁴ A szabályozási szükségben a kívánatos vagy kerülendő magatartás vagy állapot jogi tényállásszerűsítésének nehézségeit s gyakori kudarcait mint heterogenitásból jogtechnikailag (a tényállásszerűsített cs elekvés vagy mulasztás azonosítására és bizonyíthatóságra) alkalmas homogenitásra való transzformáció problematikáját tárgyalja Anthony Allott *The Limits of Law* (London: Butterworths 1980) xxii + 322 ill. Varga Csaba 'A jog és korlátai: Antony Allott a hatékony jogi cs elekvés hatáiról' *Állam- és Jogtudomány XXVIII* (1985) 4, 796–810 {& in <<http://mek.oszk.hu/14500/14510/>>, 361–394}.

¹⁵ Christina Ho 'Law as Categorical Thinking and Health as Resilience?' in *Workshop on Legal Migrations, Vulnerability, and Resilience* (December 9–10, 2016, Atlanta, Emory University School of Law), 1–6.

¹⁶ Douglas W. Arner 'Adaptation and Resilience in Global Financial Regulation' *North Carolina Law Review* 89 (June 2011) 5, 1579–1628.

¹⁷ Elsőként Bernhard Großfeld 'Comparatists and Languages' in *Comparative Legal Studies Tradition and Transitions*, ed. Pierre Legrand & Roderick Munday (Cambridge: Cambridge University Press 2003) vii + 520, 177 fogalmazza ezt meg, majd használja e fogalmat egyebek közt Jaakko Husa 'Developing Legal System, Legal Transplants, and Path Dependence: Reflections on the Rule of Law' *The Chinese Journal of Comparative Law* 6 (December 2018) 2, 129–150 [https://doi-org.catalogue.libraries.london.ac.uk/10.1093/cjcl/cxy008] úgyszintén.

¹⁸ Margaret Levi 'A Model, a Method, and a Map: Rational Choice in Comparative and Historical Analysis' in *Comparative Politics Rationality, Culture, and Structure*, ed. Mark Irving Lichbach & Alan S. Zuckerman (Cambridge: Cambridge University Press 1977) xiii + 321 [Cambridge Studies in Comparative Politics], 19–41, 28, melynek értelmében "once a country or region has started down a track, the costs of reversal are very high." A *stare decisis* elvén bemutatva ezt nyomatékosítja még Oona A. Hathaway 'Path Dependence in the Law: The Course and Pattern of Legal Change in a Common Law System' *Iowa Law Review* 86 (January 2001) 2, 601–666 & [John M. Olin Center for Studies in Law, Economics, and Public Policy Working Papers 270] in <http://digitalcommons.law.yale.edu/lepp_papers/270> (2003), 101–165.

¹⁹ Håkan Gustafsson & Stellan Vinthagen 'Law on the Move: Reflections on Legal Changes and Social Movements' *Retfærd* 36 (2013) 2 [No. 141], 23–59 & <https://www.academia.edu/37096544/Law_on_the_Move_Reflections_on_Legal_Change_and_Social_Movements>, 31. E jelenséget, már erőteljesebben, a jogon kívüli — társadalmi, akár állami — aktivizmus kiszorulásának ["crowding out"] nevezi Orly Lobel 'The Paradox of Extralegal Activism: Critical Legal Consciousness and Transformative Politics' *Harvard Law Review* 120 (2007), 937–988, 949–957 & <<https://cdn.harvardlawreview.org/wp-content/uploads/pdfs/lobel.pdf>>.

Megjegyzendő, hogy ez különösen kritikus helyzeteket eredményez, ha ilyen vagy olyan okból hangsúlyosan vagy túlnyomórészt büntető szankciókkal valósul meg, amint ezt a falopási törvényektől a XX. századi diktatúrákig egy társadalmi reformot voluntarisztikus jogkibocsátással betudó erőszakuralmak mutatták. A szocializmus példájában ld. Varga Csaba tollából 'Makroszociológiai jogelméletek: a jogászvilágtól a jog társadalomelmélete felé' *Szociológia* 1983/1–2, 53–78 {& in <<http://mek.oszk.hu/15300/15303>>, 267–296} és 'Mi kell a joghoz?' *Valóság* XXXII (1989) 3, 1–17 {& in <<http://mek.oszk.hu/14700/14759/>>, 25–49}.

A társadalmi összkomplexus nyilvánvalóan nemcsak sokféle, de külön-külön soknemű összetevőkből áll elő, amik az összkomplexushoz képest mind-mind a maguk módján egyszerre egyneműsített és egyneműsítő közegek. Ám belülről nézve ezek mindegyike szintén heterogén. Így a jog is, amennyiben különféle értékek és érdekek mentén megfogalmazott különféle elvek mint egymással is az elsődleges érvényesíttetésért versengő *desideratumok* kívánnak benne megvalósulást és beteljesedést. Az említett hatásirányok a maguk gyakran kaotikus felbukkanásában így jó esetben optimális kompromisszum elérésével elvi lehetősége szerint többirányúvá teszik a megoldás hatásmechanizmusát, amiként persze az is előfordulhat, hogy csupán könnyebben vagy nehezebben legyőzhető akadályokat állítanak a többiek elé, vagy éppen egymást semlegesítve egy addig nem tervezett, mintegy új szintézist jelentő megközelítést juttatnak majd érvényre. A *jogon belül* tehát szintén *heterogenitással* találkozunk. Ennek jelenléte természetes is, kívánatos is, hiszen a jognak egyidejűleg kell szolgálnia az összes alapértéket, ráadásul úgy, hogy ezeknek mint kívülről kapott fundamentális értékeknek (pl. az élet, a testi épség, a tulajdon vagy a családi leszármazás védelmének) jog általi szolgálata kizárólag a jogon belüli ún. *instrumentális értékek* (így — legalábbis ma hangsúlyosan — mindenekelőtt a joguralom követelményrendszere és az emberi jogok tiszteletben tartása) kielégítésével történhet csupán meg.²⁰ Ezzel szembevetve viszont pontosan e belső heterogeneitás, vagyis az adott társadalmat vezérlő *alapértékek* egyidejű, ám ugyanakkor sokirányú, összetett szolgálata lehetetlenül el és válik a jog egyirányúvá, a társadalmi heterogenitáshoz képest a jogi homogenitáson mint alrendszeren belüli viszonylagos heterogenitás is homogenizáló szűrővé, vagyis egyetlen érték kiválasztásán és feltétlen szolgálatán túl minden más alapérték iránt közömbössé s ezzel ez utóbbiak iránti tiszteletét és segítségét gyakorlatilag majdhogynem megtagadóvá, ha ezen természetes és kívánatos heterogeneitás fölébe egy minden egyebet felülíró kritérium vagy kritériumhalmaz épül, amely minden egyebet önnön maradéktalan — tehát mérlegelés, kiegyensúlyozás, kompromisszum-készség nélküli — kielégítésén keresztül enged csak át.²¹ Nos, ilyen lehetett egykor bármi egyéb értéknek vagy gyakorlati megfontolásnak pusztán *ancilla theologiae*-ként kezelt helyzete, de az is elvileg ilyen ma, amikor bármely kérdés jogi szabályozásától a kormányzati cselekvés tetszőleges szegmensének bírói megítélhetőségéig mindent például egy jogállami vagy emberi jogi központú, és abban maradéktalan érvényesítésre törő kriterialitás alá rendelnek.²²

1.2. A jog mint változás tárgya

²⁰ Vö. bővebben Varga Csaba 'Célok és eszközök a jogban' in Varga Csaba *A jogi gondolkodás paradigmái* jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. (Budapest: Szent István Társulat 2004) & <<https://mek.oszk.hu/14600/14633/14633.pdf>>, 467–479.

²¹ Ole W. Pedersen 'The Janus-Head of Human Rights and Climate Change: Adaptation and Mitigation' *Nordic Journal of International Law* 80 (2011) 4, 403–424. Nem könnyű egy ilyen pozíciót akár csak valamelyest is védeni. Nem véletlen talán, hogy egy másik szerző — Zackary L. Stillings 'Human Rights and the New Reality of Climate Change: Adaptation's Limitations in Achieving Climate Justice' *Michigan Journal of International Law* 35 (Spring 2014) 3, 637–671, 671 — sem hoz fel többet ennek védelmére, mint hogy segíthet áttekinthetetlenül bonyolult technikaiszabályozásokat emberközlebbivé varázsolni, például azáltal, hogy „a klímaváltozásból fakadó valóságos veszélyeket a valóságos emberek számára segít érthetővé tenni” [“a way to conceptualize the real dangers to real people arising from climate change”].

²² Lásd bővebben Varga Csaba tollából 'Az emberi jogok problematikája' *Társadalomkutatás* 32 (2013) 2, 1–15 & <https://www.researchgate.net/publication/274269245_Az_emberi_jogok_problematikaja_The_problematic_nature_of_human_rights> ill. 'A jog és simulacrumai: Jogon belüli és kívüli versengés a jog meghatározásáért' *Iustum Aequum Salutare* XVI (2020) 2, 87–99 & <http://ias.jak.ppke.hu/hir/ias/2020sz/04_VargaCs_IAS_2020_2.pdf>.

Nagyjából egy időben történt egy erős évszázaddal ezelőtt, hogy az osztrák igazgatású Bukovina fővárosa alig néhány évtizede alapított egyetemének volt rektora a tartomány jogi kultúráját vizsgálva intézetet létesített az „élő jog” kutatására, ezt téve meg úttörő jogszociológiájában a jognak a pozitív jogtól megkülönböztetett másik pólusává,²³ valamint hogy szintén jogszociológiai érdeklődésből egy még nebraskai jogtanár fogalmilag különválasztotta a *könyvekben leírt jogot* a *működésben megnyilvánuló jogtól*.²⁴ Egyidejűleg persze nyilvánvaló köztük a különbség is: az előbbi rádöbbenés volt egy normatív kultúrára, mely az addig kizárólag tudomásul vettől és hivatalosként elismerttől gyakorlatilag függetlenül, noha időtlen idők óta annak úgyszólván közvetlen környezetében háborítatlanul működött és fejlődött, míg az utóbbi inkább professzori igénybejelentés volt arra, hogy a tényleges joggyakorlatot, tehát a hatalommegosztásban az állam egy másik, a jogalkotótól elkülönített szervének, a jogalkalmazónak a bírói döntésekben megjelenő tételezéseit a törvényhozótól jogként hivatalosan lefektetettel szemben mint *sui generis* jogváltozatot önállóan is szemügyre vehesse. Abban viszont egyek voltak, hogy a jognak addig egyedülként látott forrását most már más tényező(k)nek saját területükön történő érvényesüléséért zajló *versengéstől* folyvást fenyegetett, s így csupán egyik jogteremtő erőként kezeljék.

Magam a pozitivistikus és a szociologisztikus jogfogalom közti különbséget közel fél évszázaddal ezelőtt egy nagyban-egészében közös térben működő, egymást részben átfedő, ám egymással elvileg megállás nélkül *versengő körök* tartományainak formájában kíséreltem meg ábrázolni.²⁵ De sugallatként hatott az élő jog képzete is, mikor számomra akkor megfogalmazható konkrét ürügyként egyfelől a hazai jogi népszokás-feltárás,²⁶ másfelől pedig az addigi szürke elhallgatásból a borra való és hálapénz valamelyes jogi szabályozás alá vonásának megkísérlése, vagyis egy kikövetelt gyakorlat jogi tudomásul vétele lehetséges gyakorlati, valamint magát a jogfogalmat illető teoretikus hordalékát próbáltam meg értelmezni. Ekkor és ezzel ugyanis ki kellett egészülnie a lehetséges jogelemeket illető ábrának egy harmadik körrel.²⁷ Ugyanakkor ez a hármasság, vagyis a jog (1) *állami megállapításának*, (2) *állami érvényrejuttatásának*, valamint (3) a *társadalmi „jog”-gyakorlás* tartománya egy történelmileg általánosítható olyan realitást fejez ki, amelynek egyidejűsége azóta sem változott. E képletben eleve benne rejtett, hogy bármely oldal aktiválódása (beleértve ennek idejét, módját és fokát) történelmi kontingenciáktól függ. Bármely adott államnak nyilvánvalóan van hivatalos preferenciája ezek valamelyike iránt, amit egész intézményrendszerének különféle eszközeivel nyíltan támogatva igyekszik érvényre juttatni.

²³ Eugen Ehrlich először a jogászság bécsi hetilapjában jelentette be intézményalapítását s kutatási programjának elsőségét — ‘Ein Institut für lebendes Recht’ *Juristische Blätter* 1911/20, 229–231 és 1911/21, 241–244 —, majd kutatásait kiterjesztve — *Das lebende Recht der Völker der Bukowina* Fragebogen für das Seminar für lebendes Recht mit Einleitung vom Seminarleiter (Czernowitz: Allgemeine Druckerei 1913) 16 — alapozta meg a jogszociológia klasszikus alapművét: *Grundlegung der Soziologie des Rechts* (München & Leipzig: Duncker & Humblot 1913) 409 & <<https://archive.org/details/grundlegungders00ehrl/page/n8/mode/2up>>.

²⁴ Roscoe Pound ‘Law in Books and Law in Action’ *American Law Review* 44 (1910) 1, 12–36.

²⁵ Varga Csaba ‘A jogi okfejtés társadalmi meghatározottságáról’ *Állam- és Jogtudomány* XIV (1971) 2, 249–285 {& in <<http://mek.oszk.hu/15300/15304/>>, 15–53}, melyben korábbi megkülönböztetésemet átvéve — ‘A jogtudományi fogalomképzés néhány módszertani kérdése’ *Állam- és Jogtudomány* XIII (1970) 3, 589–613 {& in <<http://mek.oszk.hu/14300/14393/>>, 219–233} — pozitivistikusnak ill. szociologisztikusnak neveztem ezeket; egy további, harmadik szféra lehetőségét viszont ekkor még a jogdogmatikában, vagyis a tételes jog jogtudósi érvényességében érzékeltem.

²⁶ Tárkány Szűcs Ernő *Magyar jogi népszokások* (Budapest: Gondolat 1981) 901 [Társadalomtudományi Könyvtár], ennek elméleti-jogi értelmezésére pedig Varga Csaba ‘Népi jogszokástól a jogi népszokásig’ *Jogtudományi Közöny* XXXVI (1981) 10, 880–886 & <<http://jogineprajz.hu/wp-content/uploads/2013/03/JK1981-NepiJszokastol.pdf>>.

²⁷ Varga Csaba ‘Antropológiai jogelmélet? Leopold Pospišil és a jogfejlődés összehasonlító tanulmányozása’ *Állam- és Jogtudomány* XXVIII (1985) 3, 528–555 {& in <<http://mek.oszk.hu/14500/14510/>>, 139–208}.

A társadalmi mozgás összetettségéből azonban sohasem zárható ki, hogy — a másik kettő semmibevétele vagy éppen akadályozása ellenére — ezek valamelyike mégis éreztethesse jelenlétét, akár elérve időleges vagy hosszan tartó túlsúlyát is akár csak egyes területeken. Mert úgyszólván egyenesen vélelmezhető, hogy úgyszólván minden egyes jogrendben létrejön bizonyos legalábbis lappangó (látens, hivatalosan esetleg meg sem nevezett) versengés, esetleg csupán bizonyos kritikus szabályozási tereumokon vagy kérdéskörökben. S ráadásul elvileg bármelyik oldal teremthet olyan dominanciát úgyszintén, amelynek eredményeként a másik két oldal marginalizálódik vagy időlegesen éppen kikerül a valósan ható tényezők köréből, sőt létrejöhet valóságos konfliktusba torkolló olyan akut küzdelem is a meghatározó jelenlétért akár a jog egészében, hogy az a kortárs szemlélő számára már-már az anarchiába fulladás képét vetítse előre.²⁸

Mindazonáltal a fenti képi ábrázolás már eleve feltételezte, hogy a jog komplex, több összetevő egyidejű és egymással szemben is ható folytonos munkálkodásából adódó, annak mindenkori végeredményéből kikövetkeztethető jelenség, amit hivatalossá tett látszatok takarhatnak ugyan, mögöttük azonban ellenirányok és ellentmondások soha nem szűnő feszülése dúl.²⁹ Mindebből pedig következik, hogy (a) jog iránti kérdésünket mindig a „*jog, de milyen/melyik értelemben?*” specifikálásával kell kezdenünk, azaz a három lehetséges összetevő közötti ilyen vagy olyan kombinációjú választással. Következik továbbá, hogy (b) e három kör többnyire nyilván csak részben esik egybe, vagyis előfordulhat, hogy csupán két kör közt találunk értékelhető egybeesést, netalán a jogi szabályozások bizonyos tartománya aktuálisan esetleg csak egyetlen kör kizárólagos tartalma lesz. Ebből adódóan már csak ez okból sem adhatunk egyszerű választ a „mi a jog?” egyébként magától értetődőnek tetsző kérdésére, hiszen teljességként értelmezve az legfeljebb a mindhárom tartomány maradéktalan egybeesésével jelölhető területet mutathatná. Ugyanakkor pontosbító kérdést csakis annak tudatában tehetünk fel, hogy a jog teljes tartományából egyes részek „*inkább*” vagy „*kevésbé*” fognak majd jognak minősülni. Végezetül pedig az is következik — mivel a versengő körök képlete maga sem más, mint a jog örök (nyílt vagy leplezett) dinamizmusának szimbóluma, a három oldal közt elvileg sohasem szűnő konkurenciáé —, hogy (c) tartós végeredmény vagy végállapot voltaképpen sohasem adott. Kizárólag *állandó változási folyamatok* egymásra következő *állapotai*, azaz legfeljebb időmetszetek azok, amikkel egy adott pillanatban találkozhatunk. Hiszen egyes részek éppen bevonulnak a jog tartományába, míg mások esetleg éppen kiszorulnak belőle. Tehát a jog iránt tudakozódó bármely kérdésünk legfeljebb adott időbeli állapotra konkretizáltan lesz megválaszolható.

Függetlenül tehát a jog felépüléséről alkotott hivatalos kép milyenségétől, a jogforrási rendszernek akár jogszabályban is rögzített szerkezetétől, a kontinentális és az angol–amerikai jogcsaládokban mind a törvényi (azaz a jogalkotótól meghatározott eljárás során meghatározott formaiságokkal kibocsátott) jog, mind pedig a joggyakorlat döntéshozatali

²⁸ Amint ezt például a kontinentális szabadjogi mozgalom és amerikai megfelelője — vö. pl. David Dyzenhaus *Legality and Legitimacy* Carl Schmitt, Hans Kelsen and Hermann Heller in Weimar (Oxford: Clarendon Press 1997) xiv + 283 — valóságosan korszakjelző hatása mutatja. Vö. pl. Eörsi Gyula *Összehasonlító polgári jog* Jogtípusok, jogcsoportok és a jogfejlődés útjai (Budapest: Akadémiai Kiadó 1975) 632.

²⁹ Legismertebb ebből az az évszázadosnál régiebb, a hivatalos tagadástól a legalább szociologisztikus elismertetésig ívelő kontinentális jogtudományi dilemmázás, mely a *jurisprudence des tribunaux* természetes jelenlétét és mindenkor erőre kapó nyomását kívánta e palettán elhelyezni. Egy jogpolitikailag különösen doktriner korban például Peschka Vilmos *Jogforrás és jogalkotás* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1965) 497 a MARXISTA (jog)filozófia teljes eszköztára bevetésével kísérelte meg a hivatalos doktrína kivételével mindenkitől látottat az előbbi számára is láthatóvá tenni. Évtizedek múltak el a nyugat-európai és közép-európai jogelméletben, míg az *Interpreting precedents* A comparative study, ed. D. Neil McCormick & Robert S. Summers (Aldershot & Brookfield, USA: Ashgate/Dartmouth 1997) xi + 585 [Applied legal philosophy] a dilemmára végül empirikus nemzeti esettanulmányok tanulságainak az általánosításával válaszolt.

folyamatában született (azaz jogalkalmazói értelmezésben, aktualizálásban és konkretizálásban³⁰ érvényre juttatott) jog egyaránt a jog alapvető objektivációs formái.³¹

Már pedig az *objektivációs forma* csak közvetítés, pontosabban közvetítést hordozó jel (jelhalmaz) az emberi kommunikációban az *emberi megértés* számára. Ez az emberi megértés az, aminek a birtokában aktiváljuk a jogot és aminek tartalmiságával döntésünket majd kikényszerítjük.³² Röviden szólva, ez a jog *heurisztikuma*. Egykor még kényszerűen a szocializmus MARXizmusán belül érvelve, e gondolatot kizárólag a jog pozitivitása és szociologikuma lassan már elismert kettősségébe csomagoltan tudhattam csak megközelíteni. Eszerint (a) „A jog történelmi kontinuum, mely megszakítatlanul mozgásban van”, (b) mint olyan „működésében és valóságos életében nyitott rendszer”, amelynek (c) „társadalmi létezése megfordíthatatlanul előrehaladó folyamatszerűségében nyilvánul meg”, s amely utóbbinak a gyökere abban rejlik, hogy (d) „ha a jog mint működő rendszer formális tételezéséből és abból a társadalmi környezetből tevődik össze, amely értelmezhetővé teszi, és ha e két összetevő bármelyikében bekövetkező változás magának a jognak mint működő egésznek a változását eredményezi, akkor szükségképpen megfogalmazódik egy *alternatív stratégia* lehetősége is. Azt jelenti ez, hogy a jogért való küzdelem végigharcolható (1) a jog *formális tételezése* megerősítéséért, megváltoztatásáért vagy hatálytalanításáért folytatott küzdelem formájában, de (2) végigharcolható úgy is, hogy a jog szemantikai vagy társadalom-ontológiai értelemben vett *társadalmi környezetét* erősítjük, módosítjuk vagy gyengítjük — és e két alternatíva bármelyikének a választása elvileg egyformán alkalmasnak bizonyulhat ugyanannak a célnak az elérésére.”³³

A jogváltozás tárgyaként szemlélt (akár törvényhozói, akár bírói döntésben kifejeződő) jog tényleges kettősségét rejti e megkülönböztetés. Hiszen először írásban, szöveggént tárgyasítjuk a jogot, majd ezt intellektuálisan feldolgozzuk. Márpedig adott (és nem más) megértéséből, vagyis értelmezéséből különféle jelentések adódhatnak; és ezek akár hosszú időkre s hatalmas területekre érvényesen rögzülhetnek is.

Másként is ábrázolható azonban e folyamat. A posztmodernitás korában élve tetszőlegesen *dekonstruálhatunk*, ennek szétdobált darabjait szabadon összerakva tetszőlegesen újból *rekonstruálhatunk*, és intellektuális játékunk végén mindebből — egy meta-szinten megfogalmazott hiper-realisztikus kép gyanánt — majd egy absztrakt folyamatára adódik. Nos, a Fiesole után Londonban működő német szerző rögvest bemutatandó víziója erről a maga nyersségében megfogalmazottan ijesztő — ám logikus is, önnön gondolatrendszerén belül igazolható is. Merthogy az *autopoiesis* rendszertani képletét alkalmazza a saját módján.

Miről is van egyáltalán szó? Nos, maga az *autopoiesis* egyszerre nyitott és zárt rendszer. Kívülről szabadon fogad be információként vagy feladatként *in-put*ot, hogy saját zárt gépezetének autonóm feldolgozásából nyert *out-put*-ot mint saját választását bocsáthassa ki. Az *autopoiesis* — a görög *αὐτο-* [auto-: ’ön-’) és a *ποίησις* [poiesis: ’alkotás, termék’] összetételéből — lényege éppen ennek a zárt szerkezetnek és termékének minden esetben önálló és öntörvényű létrejötte, olyan önállósággal és öntörvényűséggel, hogy létrejötte tényszerűségén mint *post festum* eredményen túl semmiféle ismétlődést vagy

³⁰ Ld. pl. Roswitha Svensson *Konkretisierung von Rechtsnormen* (Berlin[-East]: Akademie-Verlag 1982) 72.

³¹ Vö. Varga Csaba *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség* [1979] 2., utószóval bőv. és jav. kiad. (Budapest: Akadémiai Kiadó 2002) 439 & <<http://mek.oszk.hu/14200/14206/>>.

³² Az amerikai irodalomban egykor ünnepeelt kifejezés szerint a *nomos* normatív birodalmában szabály és jelentés egyesülése hozza létre azt a világot, amelyben történetesen élünk. Robert M. Cover ‘Nomos and Narrative’ *Harvard Law Review* 97 (1983–1984) 1, 4–68 & <https://digitalcommons.law.yale.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3690&context=fss_papers>, 4 és 4–5 [“nomos – a normative universe” / “Once understood in the context of the narrative that give it meaning, law becomes not merely a system of rules to be observed, but a world in which we live.”]

³³ Varga Csaba ‘Tételezések rendszeréből áll-e a jog?’ *Jogtudományi Közlöny* XXXIX (1984) 9, 483–486 & in <<http://mek.oszk.hu/14300/14393/>>, 282–290, 289 és 290.

törvényszerűséget nem mutat.³⁴ Pontosan ezt fejezi ki annak megállapítása, hogy „a jog autonómiája nem külső okoktól vagy hatásoktól történő befolyásoltságtól való mentességében rejlik, hanem annak módjában, ahogyan ezeket befogadja és megválaszolja.”³⁵

Nos, az *autopoiesis* ilyen gondolatkörében lesz érdekes az imént említett szerző azon teoretikus rekonstrukciója, amely szerint „a megismerés önálló alanyaként a jog hozza létre saját társadalmi valóságát”, amiben „a joghoz hasonló intézmények egyes tagjaiknak az értelmétől függetlenül »gondolkodnak«, merthogy e szempontból nem mások itt „az »aktorok«, csak kötött szerepjátékok, karakter-maszkok, a jogi kommunikáció belső produktumai”. Ezen felfogás számára ti. „A jog kommunikáció; semmi más, mint kommunikáció.” „Ezek a kommunikációk kölcsönös kapcsolatban állanak egymással egy kizárólag kommunikációkat létrehozó kommunikációs hálózatban.” Márpedig az efféle kommunikáció mindig csak önmaga volt és önmaga marad. Hiszen „A valósághoz ennek nincsen semmiféle közvetlen megismerő hozzáférése. Csupán versengő diskurzusok vannak és eltérő valóság-konstrukciók.” Végső soron ezért nem mondható erről annál több, mint hogy „A jog egy autonóm jogi valóság létrehozására kényszerül, miközben arra már nem képes, hogy mentesítse magát a társadalomban zajló egyéb diskurzusoktól létrehozott és így vele konfliktusos viszonyban álló valóságoktól.”³⁶

Nos, az olyan gondolati rekonstrukció, mint az előbb bemutatott, rögvest veszít első benyomás szerinti valóság-idegenségéből, mihelyst meggondoljuk: a mindennapi cselekvés kondicionálásában szerepet játszó számos különféle (nem-normatív és normatív) tényezőnek a jog csak egyike, ráadásul azok egyike, amelyeket közvetlenül a legritkábban hívnak fel.³⁷ Sőt, még a kifejezetten jogi megítélést célzó gyakorlati diskurzusokban, azaz magában a jogalkalmazási folyamatban sem közvetlenül maga a *normatív szöveg* játszik szerepet, merthogy a tényleges folyamatban voltaképpen azok a közelítések, érvelések és felfogásmódok — az angol–amerikai jogvilág szokásos megjelölése szerint: *‘kánonok’* — ismétlődnek és szembesülnek egymással, amelyekkel adott helyen és időben az adott professzionális kör (mindenekelőtt bírák, ügyészek, szakértők) gyakorlata szokott élni, amikor normatív szöveg úgymond *‘alkalmazására’* kerül sor.³⁸

³⁴ F. J. Varela – H. R. Maturana – R. Uribe (1974). ‘Autopoiesis: The Organization of Living Systems, its Characterization and a Model’ *Biosystems* 5 (May 1974) 4, 187–196 & <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007%2F978-1-4899-0718-9_40.pdf>, majd Humberto R. Maturana & Francisco J. Varela *Autopoiesis and Cognition The Realization of the Living* (Dordrecht & Boston: D. Reidel 1980) xxx + 141 [Boston Studies in the Philosophy of Science 42] eredeti módszertani felismerésekor a szerzőket mint a sejt-reprodukció kutatóit az lepte meg, hogy a vizsgált sejt valahányszor újjászervező dött, de sohasem ismétlődő vagy előzményeiből magyarázható mikro-folyamatban. Tanulságait a jog tekintetében érvényesíti pl. Varga Csaba ‘Autopoiesis és a jog jogalkalmazói-gyakorlati újratermelése’ *Jogtudományi Közöny* XLIII (1988) 5, 264–268 {& in <<https://mek.oszk.hu/14600/14633/14633.pdf>>, 418–430}.

³⁵ David Nelken ‘Criminal Law and Criminal Justice: Some Notes on their Irrelation’ in *Criminal Law and Justice* Essays from the W. G. Hart Workshop, 1986, ed. Ian H. Dennis (London: Sweet & Maxwell 1987) xvii + 253, 139 [“law’s autonomy lies not in its freedom from being influenced by external causes and influences, but in the way in which it incorporates and responds to them.”].

³⁶ Gunther Teubner ‘How the Law Think? Toward a Constructivist Epistemology of Law’ *Law & Society* 23 (1989) 5, 727–758, 730, 739, 741, 740, 743 és 745 [“it is law as an autonomous epistemic subject that constructs a social reality of its own” / “institutions such as law do ‘think’ independently of their members’ minds.” “Law is communication and nothing but communication.” / “actors’ are only role-bundles, character-masks, internal products of legal communication” / “These communications are interrelated to each other in a network of communications that produces nothing but communications.” / “There is no direct cognitive access to reality. There are only competing discourses with different constructions of reality.” / “Law is forced to produce an autonomous legal reality and cannot at the same time immunize itself against conflicting realities produced by other discourses in society.”].

³⁷ Ld. részleteiben is kifejtve in 5. pont.

³⁸ Ld. pl. Varga Csaba ‘Koskenniemi és a nemzetközi jogi érvelés – Jogontológiai tanulmány’ *Állam- és Jogtudomány* LVII (2016) 2, 278–301 & <<http://jog.tk.mta.hu/uploads/files/2016-02-Varga.pdf>> és az abban

2. A jogváltozás

2.1. A jog és változása

A jogváltozás a jog alapvető létformája. A jog két objektivációs formáját, a jogalkotói és a jogalkalmazói jogot tekintve ez nyilvánvalóan alkalmanként, mintegy lépésről lépésre, a napi gyakorlatban történő mindenkori aktualizálódás önmagában láthatatlan jelentésmódosulásait, a voltaképpen heurisztikumot tekintve pedig lényegében minden egyes újabb jogi aktus születésével zajlik.

Szellemi előfeltevéseit s ennek környezetét tekintve már maga az a tény, hogy jogra támaszkodunk és a körülményektől megszabott folyamatos alakításán munkálkodunk, már eleve *bizalmat feltételez* a jog iránt — a társadalom, a társadalmi komplexitásban és munkamegosztásban szerepet játszó egyes résztvevők, így éppen nem utolsó sorban a jogászság részéről. Nem véletlen talán, hogy a XX. század klasszikus magánjogász komparatistája hangsúllyal emlékeztetett arra, hogy „a jognak az emberi magatartás és a társadalmi viszonyok alakításában mutatkozó hatékonyságába vetett mágikus hit voltaképpen babona. Politikai jelentősége van ennek a ténynek, mindazonáltal mégsem más, mint tévhit.”³⁹

Így van-e vagy nem, mindenesetre az utóbbi fél évszázadban a jogantropológiától kezdve a jogszociológián át empirikus társadalomtudományokig és társadalomelméleti általánosításokig hatalmas mérvű búvárkodások zajlottak, hogy „jog és társadalom”, „jog és a társadalmi változás” és hasonlók témakörére felfűzve pontosabb kép alakulhasson ki a társadalmi mozgás dinamizmusáról, a benne munkáló kölcsönhatásokról.⁴⁰ A klasszikus görögség például már tisztában volt azzal, hogy jognak és társadalomnak együtt kell változnia ahhoz, hogy a *politeia* megőrizhesse mindenkori fejlődőképességét. Am óvtak attól, hogy ez túlmenjen a feltétlenül szükséges mértéken. Hiszen minden *jogváltozás* (tehát — a jog nézőpontjából — előrehaladás) megzavarhatja az éppen kialakult kényes egyensúlyt, s így egyszersmind és óhatatlanul — a közvetlenül politikai megközelítés szempontjából — *dezintegratív* hatású.⁴¹ A mai irodalom viszont túlmege ezen, s legszívesebben permanenssé tenné a jogváltozást, mintegy létét is mobilizáltságában ragadva meg. A ’jogváltozás’ — írják ennek alátámasztására — eleve kettős értelmű: jelenti valamely jogi tételezés módosítását, de jelenti ugyanakkor annak igényét is, hogy korának folyvást változó körülményeihez történő alkalmazkodása *folyamatos* legyen. Következésképpen — sugallja ma a modernitás — törekednie kell arra, sőt egyenesen kivívnia, hogy szünet nélküli változása maga a jog folyamatszerű létének a jegye, tényleges tulajdonsága legyen.⁴²

Természetes és szükséges is tehát egy ilyen társadalomelméletileg komplex közelítés, hiszen a létezés maga folyamatszerű, s mivel minden a társadalmi összkomplexus összetettségében zajlik, bármely mozzanat és lépés nem csupán kölcsönhatásoknak egyszerre

feldolgozott irodalom. MARTTI KOSKENNIEMI példája szerint senki sem képes annak előzetes megállapítására, hogy adott esetre nézve például mi „a nemzetközi jog” üzenete, de közel kerülünk a válaszhoz akkor, ha megtudjuk és elemezzük, hogy a kérdéses esetben eljárásra hivatott szervben, például az ENSz Biztonsági Tanácsában ilyenkor miről s miként szólna a diskurzus.

³⁹ Otto Kahn-Freund ‘Industrial Relations and the Law: Retrospect and Prospect’ *British Journal of Industrial Relations* 3 (1969), 301–316 [“a magical belief in the efficacy of the law in shaping human conduct and social relations [...] is a superstition which is itself a fact of political importance, but it is a superstition all the same”].

⁴⁰ Ld. pl. Sajó *Társadalmi-jogi változás* (1988).

⁴¹ Ld. pl. Elisabetta Poddighe ‘Aristotle on Legal Change’ *Araucaria Revista Iberoamericana de Filosofía, Política, Humanidades y Relaciones Internacionales* 21 (2019), No. 42, 183–207, 184 és köv.

⁴² Martha Minow ‘Law and Social Change’ *UMKC Law Review* [University of Missouri-Kansas City] 62 (1993) 1, 171–183, 179 [“aiming for results and aiming for a continuous process of change.”].

terméke és eredője, hanem egyszersmind következménye, majd forrása és megoldódása is feszültségeknek. Szemben így például az antropológia látásmódjával, ahol bármiféle változás maga a szocialitás közegének felváltásával egyértelmű, hiszen az önazonosságot definiáló „kulturális mintázat” adja számára bármely vizsgálódás kezdő- és végpontját; következésképpen bármiféle változás egyben az identitás elvesztésével és egy új identitás születésével egylényegű. A jogban s így a jogtudományi látásmódban ellenben éppen fordított a helyzet: a jog elgondolásában a változás gondolata már eleve benne rejlik. S az előbbiek nyomán itt adódik még egy további különbség, jelesül, hogy míg az antropológiában a változás szakítást jelent, a jogban viszont pusztán kategóriák újrameghatározását.⁴³

Számos általános megállapítás él tudatunkban a jogváltozásról. Átfogó jellemzőként szoktunk például bizonyos időben bizonyos jogrendszerekről mint *statikus* vagy *dinamikus* képződményekről beszélni, ami azonban a fentebb elmondottakból következően csakis viszonylagos jellemzés lehet, merthogy csakis a változáson mint átfogó kereten belül értelmezhető.⁴⁴ Esettanulmányként fel szokták dolgozni azokat a különös helyzeteket, amikor a jogváltozás rendkívüli időben és körülmények közt, sürgető azonnalisággal zajlik,⁴⁵ merthogy ez a jogváltoztatás külső körülményektől kierőszakoltságáról s így patológiájáról mintegy tankönyvi példázatként szolgálhat. Miközben elvileg magától értetődő, hogy a jogivá válás érvényességének előfeltétele körülményektől függetlenül nemcsak az, hogy *legitim* és *legális* legyen,⁴⁶ de elvi súllyal az is, hogy létrehozatalában s tartalmában megfeleljen a *jogbiztonság* követelményének.⁴⁷ Az ilyen és hasonló várakozások többnyire jogpolitikailag is lefektetett, jogon belüli érvényesítésre szánt, gyökerükben normatív követelmények. Erőteljességüket azonban mindenekelőtt annak köszönhetik, hogy nem tetszőleges akaratelhatározás vagy többletkíváncsolás az alapjuk: ezt és így maga a *normatív jelenség rekonstruálható logikája* diktálja.⁴⁸ A normatív jelenség szerkezeti felépítése eleve erre épül, s

⁴³ Dylan Oliver Malagrino ‘Change: A Constant Variably Defined: Law and Anthropology Perspectives on Historical Changes to the Rule of Law’ *Northern Kentucky Law Review* 41 (2014) 1, 93–118, 118: “The discipline of anthropology considers change in terms of rupture, whereas law must treat change as categorical redefinition.”

⁴⁴ Ld. pl. Giandomenico Majone ‘The European Union Post-Brexit: Static or Dynamic Adaptation’ *European Law Journal* 23 (March 2017) 1–2, 9–27. Látnivaló, hogy Majone (13) pontosan azért értekezik erről, mert számára az Európai Unió éppen egy megcsontosodott autokrácia képét idézi. Nem véletlen, nem is friss felismerés ez. Két évtizede írta például P. Pierson ‘The Path to European Integration: A Historical Institutional Analysis’ *Comparative Political Studies* 29 (1996), 123–163 {& <http://aei.pitt.edu/63633/1/PSGE_WP5_2.pdf>, 17}, hogy „már játékszabályait eleve úgy találták ki, hogy még a legszerényebb változásoknak is eleve a gátját képezze.” [“the rules of the game in the EU were designed to inhibit even modest changes of course.”]

⁴⁵ Esettanulmányként ld. pl. Varga Csaba tollából ‘Lenin és a forradalmi jogalkotás’ *Állam- és Jogtudomány* XIII (1970) 1, 45–57 {& <<http://mek.oszk.hu/14300/14393/>>, 63–75} és különösen ‘Lenin és a jog (Esettanulmány a jogi normalitás határvidékéről)’ *Valóság* LXII (2019) 5, 82–105 {& <http://epa.niif.hu/02900/02924/00076/pdf/EPA02924_valosag_2019_05_082-105.pdf>}. Ekörben említendőek persze friss ügyként a 2020. tavaszi koronavírus-járvánnyal szembeni kormányzati intézkedések, amelyek az elemző kritikát kifejezetten tartalmi és eljárási-formai komplex vizsgálatra sarkallták.

⁴⁶ „A legitimitás nem egy mindent-vagy-semmit egyszerűségű ügy” — szögezi le David Beetham *The Legitimation of Power* (Atlantic Heights, New Jersey: Humanities Press International 1991) viii + 267 [Issues in Political Theory], 19 et seq. [“Legitimacy is not an all-or-nothing affair”]. Ezt ugyanakkor kiegészíti számos olyan jogon belüli követelmény is, mint hogy a jogváltozásnak a jogforrási hierarchia kellő szintjén, a megváltoztatandó szabályanyaghoz képest az érvényességi láncolat kellő pontján kell megtörténnie. Luc J. Wintgens *Legisprudence Practical Reason in Legislation* (Farnham, Surrey & Burlington, Vermont: Ashgate 2012) 341 [Applied Legal Philosophy], 193.

⁴⁷ Ezt egyenesen emberi jogi kötelemként kezeli pl. Jan Tryzna ‘Is the Principle of Legal Certainty a Human Right? The Legitimacy of the Retroactive Application of Laws’ in *Legal Change and Political Philosophy* ed. Maciej Chmieliński & Michał Rupniewski (London & New York: Routledge 2020), 234–249.

⁴⁸ Vö. pl. Varga Csaba tollából ‘Kelsen jogalkalmazástana (fejlődés, többértelműségek, megoldatlanságok)’ *Állam- és Jogtudomány* XXIX (1986) 4, 569–591 {& in <<http://mek.oszk.hu/14500/14510/>>, 271–304 és ‘A

ez határozza meg legtömörebb válaszként autopoietikus leírását is: „semmilyen társadalmi mozgalom [azaz külső erő, és közvetlen módon – V.Cs.] nem idézhet elő jogváltozást. Bármely változás kizárólag magán a jogrendszeren keresztül lehetséges”.⁴⁹

Kizárólag magán a jogrendszeren keresztül? Egyértelműnek látszik ez a megállapítás, mégis eltérő irányokba mutatón több eleműnek tetszik. A jogváltozás a jog szövegszerűségének az alakításaként megjelenhet a jogalkotói és a jogalkalmazói jogtételezésben egyaránt. Ezen túl pedig — amint az előző pontban teoretikusan már alátámasztottuk — a jog *textualitása* mindkét területén mint a textualizálás felhasználási oldala, tehát úgyszólván egylényegű ellentétpárja, szükségképpen megjelenik az *értés*, a jelentés alakulásaként vagy formálásaként is.⁵⁰ Ami pedig az első lehetőséget, a textualitás terrénumát illeti, miközben a jogváltozást általában formális szabályváltozásra redukáltan szoktuk keresni és érzékelni, esetleg tervezni, a szabályok mögött gyakran tételesen is lefektetett-rögzített elvek állnak, azok mögött pedig kulturális gyökereinket aktiváló végső és többnyire látensként megmaradó és munkáló, hallgatóságos meta-elvek, amik az adott közösség önazonosságát megadják.⁵¹ Nos, ezek sem maradnak merevek és érintetlenek, hiszen a *reflective equilibrium* jegyében minden egyes konkretizáló lépéssel maguk is (például hangsúlyváltozások egymásra rakódásaként) gazdagodva alakulnak tovább.⁵² Tehát a jog összetettségének és azon belül funkcionális egységének köszönhetően a *jogváltozás* sohasem redukálódik egyetlen elemre; legfeljebb a *továbbhatás láncolatában* láthatóságuk és formális azonosíthatóságuk lesz erőteljesen csökkenő. Ennélfogva abban az összetettségben, amely forrás-mivoltában, hatásgyakorlása módjában (azaz adott jogmegállapítást igazoló jog-referenciában történő megjelenésében), ontológiai lét-mivoltában rétegezetséggé kísérli meg elkülöníteni egymástól a jog mint önmagában is végtelenül összetett komplexum eltérő összetevőit,⁵³ mindaz, amit általában jogváltozásnak mondunk, közvetlenül úgyszólván kizárólag a legfelszínibb összetevőben, a tételezetségekben érzékelhető. Ritkán — s persze leginkább ezek közvetítésével — érkezik el az értés hermeneutikuma s a mindehhez alapul szolgáló általános elvek valamelyes továbbalakulásáig. És legfeljebb egész korszakváltást jelző hatalmas intervallumokban érezteti immár érzékelhetővé váltan maga a jog kulturális beágyazódottsága, vagyis a voltaképpeni jogi kultúra⁵⁴ akár valamelyes változását.

bécsi iskola’ in *Jogbölcsélet XIX–XX. század*, Előadások, szerk. Varga Csaba (Budapest: Szent István Társulat 1999), 60–68 [Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris et Rerum Politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae].

Mindehhez azonban ma már hozzáteendő — pontosítás s a mindenkori kontextualitás láttatása jegyében —, hogy nem a normatív jelenségnek magának van logikája (vagy eltérő, de szintén lehetséges közelítésben: racionalitása), hanem annak az egész közegnek, amely egyáltalán a kérdéses normatív jelenséget létrehozta s fenntartotta, tehát annak, amit a háttérben állva jogi kultúráként azonosíthatunk.

⁴⁹ Niklas Luhmann *Law as a Social System* [Recht der Gesellschaft (Frankfurt am Main: Suhrkamp 1993)] trans. Klaus A. Ziegert (Oxford: Oxford University Press 2004) viii + 498 [Oxford Socio-legal Studies], 119 [“no social movement [...] can change the law. Change is not possible except through the legal system itself”].

⁵⁰ Pl., sokak közt, Michael Steven Green ‘Legal Revolutions: Six Mistakes about Discontinuity in the Legal Order’ *North Carolina Law Review*. 83 (January 2005) 2, 331–410, különösen 407 & 409.

⁵¹ Korunk nemrégiben elhunyt amerikai klasszikusa utolsó munkájában így vallott erről: “law includes not only the specific rules enacted in accordance with the community’s accepted practices, but also the principles that provide the best moral justification for those enacted rules. The law then also includes the rules that follow from those justifying principles, even though those further rules were never enacted.” Ronald Dworkin *Justice for Hedgehogs* (Cambridge, Mass.: The Belknap Press of Harvard University Press 2011) xi + 506, 402.

⁵² A háttérre Nelson Goodman *Fact, Fiction, and Forecast* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1955) 126, 65–68 és John Rawls *A Theory of Justice* (Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press 1971) xv + 607, 20–21, 48–51 és 120 nyomán ld. <https://en.wikipedia.org/wiki/Reflective_equilibrium>.

⁵³ Kaarlo Tuori *Critical Legal Positivism* (Aldershot: Ashgate 2002) xvi + 349 például *surface level, legal culture* és *deep structure* gyanánt különít el háromréteget.

⁵⁴ Vö. Varga Csaba ‘»Jogi kultúra« és »jogi kultúrák«: A jog alakváltozatai és felfogásmódjai’ <https://jog.tk.mta.hu/uploads/files/VargaCs_jogi_kultura_2020jan.pdf> (2020) 25.

Az irodalom a jogváltozás *ösztönző/gátló tényezőiként* tudatosított szükségleteket, e szükségleteknek kifejezetten általános érvényű szabályozást igénylő mivoltát, újraszabályozást támogató politikai és jogászi professzionális erőt, s a háttérben az érintett társadalom és jogászsága újításra, tanulásra és akár idegen példák átvételére irányuló hajlandóságát szokta említeni.⁵⁵

Amikor pedig nem prospektíve, a tervezett előrelépés lehetőségei felől, hanem retrospektíve, a már elért eredménytől visszanézve közelítünk, még markánsabbnak fog látszani a különbség, amiben a már klasszikus görög elődeinknél is kettéválasztott⁵⁶ két fő funkció és az ezeknek megfelelő két jogforrás eltér egymástól:⁵⁷

törvényhozási típusú, jogalkotótól alkotott jog	bírói döntésből születő esetleges precedensjog
jövőben érvényesül	visszaható hatályú ⁵⁸
általános érvényű	esetfüggő
rendszeresítésre törekvő jogalkotási politika terméke	perlés véletlenéből adódik
célszerű elhatározásból fakad	akkor és olyan ügyben születhet, ahol van egy fél, aki kívánja és meg is engedheti magának a perlést
önmagában rendszeresítő	rendszerenélküli
a jogrendszer fejlesztését lehetővé teszi	jogrendszer-szintű fejlesztésre képtelen
a háttérben rejlő jogelv fejlesztését is elősegíti	jogelvi fejlesztést kizár
tetszőleges mennyiségű tapasztalat felhasználásán nyugszik	csekély vagy semmiféle vonatkozó tapasztalat birtokában meghozott
elméleti alapú	tág körű professzionális megvitatás nélkül hozott
biztonsággal egyértelmű lehet	a <i>ratio decidendi</i> azonosítása mindig vitatható marad
alkalmi indulatoktól mentes	az esetben bevitt erkölcsi, társadalmi (stb.) motívumok befolyásolhatják
azonnali változtatásra alkalmas	hatása közvetett, lassú, véletlenszerű
a jogfejlődésben ugrást is, irányváltást is eredeztethet	a jogfejlődésre csekély, legfeljebb közvetett következménnyel jár
tetszőleges ismétléssel és/vagy gyorsasággal felváltható	csak ritka és kötött feltételek közt módosítható

Ami egyiknek is, másiknak is lehetséges hatását illeti, egyfelől elvi — ontológiai — igazság, hogy a tételezéstől hosszú út vezet bármiféle eredmény kiváltásáig, hiszen semmiféle közvetlen valóra váltási mechanizmus az emberi társadalomban nem adott, csak lehetséges *motívum- és hatás-láncolatok*. Mindezekből adódóan pedig „A társadalmi lét oly módon jön hát létre, hogy teleológiai tételezések oksági sorokat hoznak mozgásba, amik azután saját

⁵⁵ Watson ‘Comparative Law and Legal Change’ (1978), 324–332.

⁵⁶ Poddighe ‘Aristotle on Legal Change’ (2019), különösen 192–196 is már a formális jogváltoztatás és az adott helyzethez népgyűlési határozattal vagy bírászkodás során történő informális igazítás közt tesz különbséget.

⁵⁷ Táblázatos összegzés nélkül leírva in Watson ‘Comparative Law and Legal Change’ (1978), 323–324.

⁵⁸ A *Common Law* körében a *judicial decision-making* retrospektív hatásától — lévén az ügy eldöntésének ki nem mondott, csupán feltételezett eseti szabálya azonosítására még elvileg is eleve a döntéskor, tehát *post festum* kerül sor — nyilván megkülönböztetendő a konkrét döntés (a precedens-világ összességében született bírói döntések kimondhatatlanul csekély töredéke) esetleges precedensként felhasználása, ami már nyilvánvalóan prospektív hatású.

törvényszerűségeiket követve többnyire túlmennek az eredeti tételzésen: végső összegezésben többet vagy kevesebbet, hasonlót vagy mást hoznak létre, mint ami az eredeti szándék volt.”⁵⁹ Ráadásul és másfelől mindezt *véletlenek* tömege szegélyezi vagy éppen keresztezi. S régi bölcsesség, hogy a véletlenek betudható szerep nemcsak abban jelentkezik, hogy minő formát ölt és mivé sikeredik a jogváltoztatás, de abban is, hogy akár sokadik áttételű *járvékos hatásként* miféle eredmény bekövetkezééhez segít majd hozzá — természetszerűleg teljességgel függetlenül itt is nemcsak attól, amit eredetileg szándékoztak, de attól is, ami akár a legnagyobb gondosság árán egyáltalán előrelátható volt. Már pedig a világtörténelem során bizonyos értelemben a legtöbb és legjelentősebb fordulatokat ilyen járvékos, utólagos, közvetett hatások szoktak lehetővé tenni vagy éppen előidézni.⁶⁰

Jelen feldolgozásunkban a jogváltozás feletti tűnődés elsődlegesen azon jogi kultúrákkal kapcsolatos, amit a XX. század nagy hírű francia komparatistája (akkor a szovjet/szocialista jogtól elhatárolandó) nyugati jognak nevezett.⁶¹ Nos, az elhatárolódás tárgya s így szüksége időközben kimúlt, és a nyugati jog maradt, mi volt: gyakorlatilag egyfelől a kontinentális és másfelől az angol–amerikai jog, együtt ezek szétsugárzásaival gyakorlatilag az összes kontinensen. A mögöttük álló általános kultúráknak vannak ugyan jellegileg eltérő színei, a meghatározó civilizáció azonban azonos, s így legáltalánosabb kulturális előfeltevéseink benne túlnyomórészt közösek. Ezért, mint létünk úgyszólván szerves részei, számunkra természetesként hatnak azok az előfeltevések is, amik pedig egy tágabb horizontú kitekintésben már specifikusak, mert csak egy-egy ezen belüli kultúrkörre jellemzőek.

Nos, egy még a XIX. század végén született amerikai klasszikus (akivel a Yale egyetemén még mélyrehatóan beszélgethettem) vetette fel az első pillantásra talán meghökkentőnek tetsző kérdést: amennyiben komolyan vesszük a közel másfél évszázados s történetesen amerikai bölcsességet, miszerint „A jog élete nem a logika, hanem a tapasztalat.”⁶² úgy rögvest egy újabb előkérdés bukkan elő. Nevezetesen: ugyanúgy, ahogyan az amerikai realizmus termékenynek bizonyuló meglátásával a tények sem saját lábukon járnak

⁵⁹ Lukács *A társadalmi lét ontológiájáról* III: Prolegomena (1976), 295–296 nyomán Varga Csaba *A jog helye Lukács György világképében* (Budapest: Magvető 1981) 287 [*Gyorsuló Idő*] & <<http://mek.oszk.hu/14200/14244/>>, 202.

⁶⁰ Pusztán néhány kiragadott példán néhány olyan áttekintésből, amit Alan Watson ‘Justinian’s Corpus Iuris Civilis: Oddities of Legal Development, and Human Civilisation’ *Journal of Comparative Law* 1 (2006) 2, 461–466; F. W. Maitland *The Constitutional History of England A Course of Lectures Delivered* (Cambridge: The University Press 1908) xxviii + 547, 21; avagy Xiaobo Lü ‘Rory Truex. Making autocracy work: representation and responsiveness in modern China. (New York: Cambridge University Press, 2016)’ [book review] *China Quarterly* (December 2017), No. 232, 1118–1119 fogalmazott meg:

- a *Corpus Iuris Civilis* latin nyelven született, az *Institutiones* kísérte, a *Digesta* pedig nem helyi és kortárs bizánci, de távoli római feltételeket tükrözött, és anélkül, hogy a korabeli isten-eszmény kiemelkedő helyet foglalt volna a szövegében — mert ha történetesen nem pontosan így alakul, a ligha lehetett volna ilyen átütő erejű recepciós hatása;

- EDUÁRD erőteljes törvényhozói tevékenységének köszönhető, hogy a XIII–XIV. század fordulóján megrekedt az angol jog további elrómai jogiasítása, s így a kontinensétől elváló út megtételére kényszerült az angol jogfejlődés;

- a szokásos nyugati kritikák fényében a mai Kínai Népköztársaság legfelsőbb államhatalmi szerve, az Országos Népi Gyűlés úgymond nélkülöz bármiféle valódi funkciót, miközben a honi helyzettel ismerős politikatudományi elemzések rendre azt mutatják ki, hogy éppen pótolhatatlan szerepet játszik úgymond a nép hangja kiszűrésében.

⁶¹ René David ‘Existe-t-il un droit occidental?’ in *XXth Century Comparative and Conflicts Law* Legal Essays in Honor of Hessel E. Yntema, ed. Kurt H. Nadelmann, Arthur T. von Mehren & John N. Hazard (Leyden: Sythoff 1961), 56–64, 59.

⁶² [Oliver Wendell Holmes] ‘Book Notices’ {Langdell review} *American Law Review* 14 (1880), 233, megismételve in O. W. Holmes, Jr. *The Common Law* (Boston: Little, Brown 1881) xvi + 422 & <<https://www.gutenberg.org/files/2449/2449-h/2449-h.htm>>, 1 [“The life of the law has not been logic: it has been experience.”].

bíróságra,⁶³ az idézetben meghivatkozott *tapasztalatból* sem magától lesz jog. Nos, akkor hát miként megy végbe a kérdéses *transzformáció*, azaz a tapasztalat feldolgozása, értékelése, jogi *desideratum*má, majd szabállyá formálása? Merthogy — hangzik az egyetlen válaszlehetőség — ez mind a szóban forgó jog mögött álló világkép, háttérfilozófia, és benne a jog kultúráját éltető jogfilozófiai alapállás vagy mentalitás⁶⁴ függvénye.⁶⁵ Mihelyt tehát távolabb merészkedünk szűkebb otthonunktól, a nyugati jogtól és az azt létrehozó és megtartó kultúrától, máris egy ilyen, a jog környezetét adó intellektualitás válik indítóponttá, ahonnan kiindulva vizsgálatunkat — már ha jogi kultúrákon átívelő összehasonlító tapasztalatok levonása a célunk — egyáltalán elkezdhetjük.⁶⁶

2.2. A jog és körülményekhez szabása

A jog szabályozó erő. Már a jogváltozásról szólva láthattuk, hogy a jognak akkor kell valamit szabályozás alá vonnia vagy egy korábbi szabályozáson változtatnia, ha társadalmi környezetének funkcionalitása ezt megkívánja, és olyan súllyal kívánja meg, hogy ez magához a joghoz mint általános érvényű országos szabályozáshoz való folyamodást megköveteli.

A változás, ami itt bekövetkezik, mindig valaminek — egy vagy több összetevőnek, de mindig *csak* résznek — a változása, a környezet többi elemének, a maradék egészen a legalábbis pillanatnyi változatlansága talaján.⁶⁷

Azokkal a fogalommal fejlesztett kifejezésmódokkal, amikkel e körben élünk, többnyire vagy a jog és környezete funkcionális megfelelőségét asszociáljuk, vagy pedig azt, hogy e megfelelőség felborult, s azért kell beavatkoznunk, hogy a jognak környezetéhez történő megfeleltetését újfent biztosíthassuk. Terminológiánk így — itt is, mint másutt is — már önmagában sokat elárul abból, hogy milyen mögöttes előfeltevésekből indultunk ki, sőt olykor a mögöttes feltevések ilyen kihámozásából az is kiderülhet, hogy esetleg rossz, mert éppen nem a kívánt értelmet közvetítő terminus-választással éltünk.⁶⁸

⁶³ Jerome Frank *Bíraskodás az elme ítélőszéke előtt* Válogatott írások, ford. Badó Attila (Budapest: Szent István Társulat 2006) 164 [Jogfilozófiák].

⁶⁴ Pierre Legrand 'A propos d'une réflexion sur la comparaison juridique' *Revue internationale de droit comparé* 45 (1993) 4, 879–888 & <https://www.persee.fr/doc/ridc_0035-3337_1993_num_45_4_4773> kifejezése ez [mentális juriques].

⁶⁵ Elemzése eredményeként Northrop *The Complexity* (1959) alaptípusként különbözteti meg az ősi/törzsi intuitív közvetítő, a keleti természet történeti, valamint a nyugati elvont kontraktuális típust — megjegyezve, hogy saját fejlesztésű technikai apparátussal és a köznyelvtől megkülönböztetett nyelvezettel s absztrakt terminológiával csakis ez utóbbi rendelkezik. Elgondolkodtató ugyanakkor, hogy az általánosság e szintjén közösnek látja a *Civil Law* s a *Common Law* közéről csaknem diametriális ellentétet mutató jogi mentalitását.

⁶⁶ Vö. pl. Varga Csaba tollából 'Theatrum legale mundi avagy a jogrendszerek osztályozása [On the Classification of Legal Systems]' in *Ius unum, lex multiplex Liber Amicorum: Studia Z. Péteri dedicata* (Tanulmányok a jogösszehasonlítás, az államelmélet és a jogbölcselet köréből) szerk. H. Szilágyi István & Paksy Máté (Budapest: Szent István Társulat 2005), 219–242 {& <<http://mek.oszk.hu/18900/18995/18995.pdf>>, 417–441} és 'Comparatio a jogtudományban s a jogi oktatásban: Alaphelyzetek, érzékenységek és problémák egy multikulturális világban' *Állam- és Jogtudomány* LIX (2018) 3, 73–97 {& in Varga Csaba *Jogfilozófia a múlt, jelen és jövő ölelésében* (Budapest: Pázmány-Press 2018) & <<http://mek.oszk.hu/18900/18995/18995.pdf>>, 457–500 [Tanulmányok 44]}.

⁶⁷ „[A] dolgok változása éppen e változásokat létrehozó alapelvek állandóságának köszönhető; ha maguk az alapelvek változnának meg, akkor nem volna ami változzék s a kozmosz a káoszba hullna vissza.” Benedetto Croce *Történelem és szabadság* szerk. Csécsy Imre (Budapest: Századunk 1940) 133, 113.

Szerkezetileg a mindenkorai egészben mindig csak valamely rész megragadhatóságának a gondolata emlékeztet a közgazda FRIEDRICH HAYEK, a filozófus CHAÏM PERELMAN, valamint a MARXISTA társadalomontológus LUKÁCS GYÖRGY kifejtései s arkkövére: hozzáférésünk mindig csak valamely részhez van és lehet — függetlenül attól, hogy esetleg úgy mond „az egészen” szeretnénk változtatni.

⁶⁸ A módszertani alapokat illetően vö. Varga '»Jogi kultúra« és »jogi kultúrák«' (2020), különösen 1. pont.

Az alábbiakban három, lényegében egyöntetűen angol–amerikai fogantatású és elterjedésű kulcsfogalom-használat mögötti megfontolások felfejtéséből látni fogjuk, hogy milyen előfeltevések élnek jog és környezete lehetséges kapcsolatáról.

2.2.1. Reziliencia

A 'reziliencia' természettudományhoz közeli amerikai kutatásokból terjedt el világszerte, átszivároga mások közt a jogtudományba is. Értelme nem más, mint bizonyos önvisszaépülésre hajlamosító rugalmasság. Az ökológiában, a környezettudomány számára kifejlesztett rendszertanban meghatározott jelentése szerint ez „a rendszerek fennállása szilárdságának és arra irányuló képességének elért foka, hogy miközben e rendszerek képesek bármiféle változás és zavar elnyelésére, mégis változatlanul fenn tudják tartani ugyanazokat viszonyokat különféle sokaságok vagy állapot-változók között.”⁶⁹ Nyilvánvaló, hogy ennek túláltalánosító használata csakúgy, mint jogi alkalmazásának többsége leginkább félreértésen alapszik. A szó jelentéstörténete s szemantikai elemzése rögvest fel is tárja ennek okát. A latin 'resiliō' és az angol 'resilience/resiliency' jelentése mindig az 'újra-; vissza-; valami után ismét' összefüggésében adódik; akkor pedig, ha a hangsúlyt ennek okára vagy eredményére helyezzük, jelentése egyszerűen 'rugalmas' gyanánt lesz körülírható. Nem bármiféle irányú változást jelöl, hanem csak és kizárólag valami specifikusat, ami nem is a változás maga, hanem a visszaváltozásra irányuló alkalmasság és hajlandóság. Azt a tulajdonságot fejezi ugyanis ki, hogy bármiféle sokkot, torzulást vagy kivédhetetlen állapotváltozást szenvedtek volt is ezek, valamiféle szerkezeti rugalmasságuknak köszönhetően e kérdéses rendszerek mégis képesek visszanyerni azt a formájukat vagy meghatározó tulajdonságukat, ami a kérdéses külső behatolás és eltérítetés előtt átlagos és normális állapotuk volt.⁷⁰ Közönséges példákkal élve: reziliens vagyok, ha hasbarugás után feltápázkodom; reziliens a szervezetem, ha ilyen vagy olyan bajomon felülkerekedek; és reziliens a sokszor emlegetett klímánk, ha emberi rontása ellenére helyreáll. Olykor meg is személyesíthető. Így például még alkotmányos rendünk is mondható reziliensnek, amennyiben megzavarása után képes régi egyensúlyi állapotának a visszanyerésére. Jogunk rezilienciájáról nem ilyen specifikus értelemben szólni viszont majdhogynem értelmetlen. Sőt, olykor a feltehetően szándékoltnak pontosan az ellenkezőjét jelentené — például azt, hogy jogunk békésen szunnyad, amiből környezete változásának a túlnyomása esetleg ki tudja zökkenteni, de végül szunnyadásra hajlandósága mégis erősebbnek bizonyul, s e zavarást elnyomva visszatér eredendő mozdulatlanságába. Helyes használata mára igen elterjedt, a tudományos irodalomban az élő szervezet reakcióitól kezdve a hadászaton át egészen a közgazdaságig és a technológia területeiig. Ezekben belül a környezettudomány pontosan definiál: a reziliencia „egy ökoszisztéma képessége arra, hogy megzavarása után visszatérjen eredeti állapotához”,⁷¹ vagyis hogy — végeredményét tekintve — „alapvető szerkezetének és folyamatainak azonosságát

⁶⁹ Crawford S. Holling 'Resilience and Stability of Ecological Systems' *Annual Review of Ecology and Systematics* 4 (1973), 1–23, 1 [“a measure of the persistence of systems and of their ability to absorb change and disturbance and still maintain the same relationships between populations or state variables.”]; a fogalmat a jogra ugyanígy kizárólag a fenti értelemben alkalmazza pl. *Social-ecological Resilience and Law* ed. Ahjond S. Garmestani & Craig R. Allen (New York: Columbia University Press [2014]) vii + 404.

⁷⁰ Példaszerűsége okán ld. pl. *The Resilience Handbook* Approaches to Stress and Trauma, ed. Martha Kent, Mary C. Davis, John W. Reich (New York: Routledge 2014) xix + 318 kimerítő művét.

⁷¹ 're- / back / return to [...] after' és 'flexible', ld. <<http://www.dicolatin.com/FR/LAK/0/RESILIENTIA/index.htm>>, ill. <<https://www.thefreedictionary.com/resilience>> [“the ability of an ecosystem to return to its original state after being disturbed”].

megtartva megzavarásának ellenálljon.”⁷² Amiből rögvest kiderül: helyes használatában még környezet- vagy klímavédelmi jog összefüggésében sem a jog az, ami *reziliens*, hanem a jogi beavatkozástól kiváltani kívánt *eredmény*. Röviden tehát, egy környezet- vagy klímavédelmi jogi szabályozásnak a célzata lehet csupán a reziliencia — tehát az, hogy a jog által kiváltott hatásnak köszönhetően biztosíttassék majd a környezet vagy a klíma rezilienciája, tehát az az eredmény, hogy a jogi beavatkozás folytán a környezet vagy a klíma képes lesz még a romlást megelőző állapotra történő visszaállásra.⁷³ Miközben itt, saját tárgyunkban, a jogváltozás kapcsán magunk nem másra, hanem csakis a jog és környezete funkcionális kölcsönkapcsolatának a megtartására gondolunk, annak lehetőségeire, hogy a folyamatszerű létben eleve benne rejlő folytonos változásoknak, feszüléseknek, kihívásoknak a jogot késedelem nélkül meg tudjuk feleltetni.

2.2.2. Adaptáció: asszimiláció és akkomodáció

Történetesen a jelen téma kutatási *project* gyanánt való fogalmi körülírásában eleve kulcsfogalomként szerepelt a gondolkodás-pszichológia francia klasszikusának terminuskészlete: *adaptáció*, mely *asszimiláció* vagy *akkomodáció* lehetőségeiben rejlik. Nos, eredeti környezetében és tudományos válaszadási igényében itt a bármit szájba véve birtokba vevő csecsemő külvilág-feldolgozásából általánosított a szerző, hogy az emberi *cognitio* biológiai és pszichikai folyamatát képletesen ábrázolja és leírja. Ennek megfelelően, tehát a végeredményt kifejező terminusok értelmében „Az adaptáció a környezethez történő igazodásra irányuló hajlandóság.”⁷⁴ amelynek megvalósulása kettős lehetőséget rejt magában. Az asszimiláció „egy új eseményre valamely létező sémának megfelelő módon történő válaszadás”, míg az akkomodáció „a meglévő séma módosítása vagy egy teljességgel új séma kialakítása valamely új tárgy vagy esemény feldolgozásához.”⁷⁵

A jelen *project* koncepciólásakor bizonyára tetszetős analógiát látszott kínálni egy efféle fogalminak tetsző kettősség: kívánatos, hogy újból szabályozzunk, aminek folyamán ennek tárgyát, módját s egyéb tartalmát vagy a már meglévő jogba, vagy egy pontosan e célból megváltoztatott jogba fogjuk majd belegyömöszölni. Azt sugallja tehát, hogy a jogász számára e két lehetőség külön-külön adott, amelyek közül majd választhatunk vagy-vagy alapon. E kettős lehetőségnek azonban már van saját, a jogász nyelvzetben elfogadott pontos megnevezése, s ezért — vélném — tökéletesen felesleges (hacsak nem valamiféle *vanitatum vanitas* jegyében) egy idegen, semmiféle rokonítható asszociációt nem keltő, nem is magától értetődő üzenetű terminuspárt rájuk aggatni.

Ráadásul érdemben is védhetetlen egy ilyen fogalomátvitel, merthogy egy ilyen gyökerű megnevezés kölcsönzése éppen tudatlanul meghamisítja eredetijét. Merthogy az teljességgel valami másra vonatkozik — más környezetre, más alanyra és tárgyra, sőt nem is szabad választhatósággal e kettő közül, hanem ezek folyamatszerű egységének pusztán analitikus és didaktikus érdekből különválasztott oldalaként. Eredeti alkalmazásukban ti. ezt jelentik: „[m]inden asszimilációs séma [...] magába olvasztja a természetével összeférő külső

⁷² Craig Anthony Arnold & Lance H. Gunderson ‘Adaptive Law and Resilience’ *Environmental Law Reporter News & Analysis* 43 (May 2013) 5, 10426–10443, 10427 [“Resilience is the capacity of an ecosystem to withstand disturbance and maintain the same basic processes and structures.”].

⁷³ A fogalom és alkalmazásai áttekintésére ld. Tracy-Lynn Humby ‘Law and Resilience: Mapping the Literature’ *Seattle Journal of Environmental Law* 4 (2014) 1, 85–130 & <<https://digitalcommons.law.seattleu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1032&context=sjel>>.

⁷⁴ ‘Piaget’s Theory of Cognitive Development’ <<https://www.massey.ac.nz/~wwpapaj/evolution/assign2/DD/theory.html>> [„Adaptation is the tendency to adjust to the environment.”].

⁷⁵ <https://en.wikipedia.org/wiki/Jean_Piaget>: “There is assimilation when a child responds to a new event in a way that is consistent with an existing schema. There is accommodation when a child either modifies an existing schema or forms an entirely new schema to deal with a new object or event.”

elemeket. Minden asszimilációs sémának magához kell akkomodálnia az általa asszimilálendő elemeket, azaz önmagát azok sajátosságaihoz módosítania anélkül, hogy saját folyamatosságát elveszítené.” Mert „az akkomodáció mindig egy asszimilációs sémának az akkomodációja, s ezért szüntelenül alárendelt annak.” Azaz sem egyik, sem másik nem írható le önmagában, kettejük egysége nélkül, merthogy „az asszimiláció és az akkomodáció [...] egymással szembeállítottak, miközben szükségképpen maguk után vonják egymást [...] egymásnak fordítottjai [...] de összehangolásaik kiegyenlítése egyszersmind összetartóvá forrasztja ezeket”.⁷⁶ Egyikük tehát másikuknak a kiegészítője vagy párja. Pontosabban, a leírás elvont szintjén (de csak abban, következésképpen eleve képletesen, mintegy analitikus érdekből különválasztottan): egyikük másikuknak az ellenpontja egy olyan folyamatban, amely valójában minden mozzanatában egységes és szerves, minden elemében egymásra épülő. Nem csoda, nem is ráolvasás ez. Hiszen továbbolvasva a pszichológus kutató szerzőt, kiderül: magában az ember biológiumában leledzik az a szerzői megnevezés szerinti *sensori-moteurs*, amelyeknek a belső működése felfejtését — azaz az ismert *input*okból a szintén ismert *output*okat eredményező *black box*-beli feldolgozás mineműségének azonosítását — egész kutatásában megkísérelte. És hangsúlyoznunk kell, hogy ez a *sensori-moteurs* nem tárgy, hanem alany; hiszen lényünket jelenti ez, és lényünkben azt, ami bennünk akár nem is tudatosodottan vagy tudatosíthatóan működik.

Ezzel szemben viszont, téves használatával a mi esetünkben, környezetünk s benne a *jog* éppen nem alany, hanem *tárgy*. Nem is lehetne ez másként, minthogy kizárólag mi vagyunk az alany, az egyetlen cselekvő, aki az általa formált jogban kívánja reflektáltatni megváltozott környezetét.⁷⁷ Más szavakkal kifejezetten tehát voltaképpeni közegében a *sensori-moteurs* nem más, mint az ember maga, a külön fogalmiasítás pedig az emberből mint megbonthatatlan egységből elemzési érdekből mesterségesen kimetszett egyik funkció- vagy működésirány. Ezzel szemben viszont a jog az embernek mint *homo faber*nek az általa teremtett második természet részét képezően szintén általa létrehozott kreálmánya. Merő eszköz a jog, amit — tárgyiasításával — pontosan azért választ le az ember magáról, hogy az mintegy dologi hatalomként — reifikáltan — tölthesse be az emberi társadalmon belül rendező funkcióját.⁷⁸ Az elvonatkoztatás már-már értelmetlenül magas szintjén mondhatjuk hát, hogy mindkét esetben külső változásokról egy elemi rendszer *black-box*-jába érkező információk feldolgozásáról van szó; ám teljességgel eltérő közegekről lévén szó, itt máris véget ér a hasonlíthatóság.

Mindazonáltal a fentiekől függetlenül, absztraktumuk továbbgondolásával mégis érdemes visszatérnünk saját alapproblematikánkhoz. Ti. a jogváltoztatás útjának megválasztásakor egyetlen előkérdésünk az, vajon sikeresek tudunk-e lenni eljárásunk során abban, hogy a jog környezetét (azaz magát a változást) reflektáltassuk a jogra, megőrizve annak adott állapotát; avagy ez az út valamiért nem járható, amely utóbbi esetben a reflektáltatást csak a jog adott

⁷⁶ Jean Piaget *L'équilibration des structures cognitives* Problème central du développement (Paris: Presses Universitaires de France [1975]) 188 [Études d'épistémologie génétique 33] & <http://www.fondationjeanpiaget.ch/fjp/site/textes/VE/JP75_EqStrCog_avt_propos_chap1.pdf> [„Tout schème d'assimilation tend à {...} s'incorporer les éléments extérieurs à lui et compatibles avec sa nature. [...] Tout schème d'assimilation est obligé de s'accommoder aux éléments qu'il assimile, c'est-à-dire de se modifier en fonction de leurs particularités, mais sans perdre pour autant sa continuité” (13)/ „l'accommodation est sans cesse subordonnée à l'assimilation (car elle est toujours l'accommodation d'un schème d'assimilation)” (12) / „l'assimilation et l'accommodation [...] opposées l'une à l'autre, s'entraînent nécessairement l'une l'autre [...] réciproques [...], mais l'équilibration de leurs coordinations revient à les rendre solidaires” (47)].

⁷⁷ Az angol nyelvben az adaptál/adaptálódik tárgyi és visszaható kettőssége között történetesen semmiféle választási kényszer nincs, mert a 'to adapt' / 'adaptation' / 'adapt(at)ive' mindkettőt magában foglalja.

⁷⁸ A tárgyiasodás/eldologiasodás/elidegenedés (objektiváció/reifikáció/alienáció) egymásra épülő lehetőségeire a jog összefüggésében ld. Varga Csaba tollából 'Racionalitás és jogkodifikáció' *Szociológia* 1975/3, 359–378 {& <<http://mek.oszk.hu/14300/14393/>>, 293–318} ill. 'Lukács és a jog lételméleti lehetőségei' *Magyar Jog* 65 (2018) 7–8, 443–454 {& <<http://mek.oszk.hu/18900/18995/18995.pdf>>, 193–216}.

állapotának megváltoztatásával, azaz kizárólag szövegszerű jogváltozás biztosításával tudjuk elérni. Ám ez már nem komplementaritás, nem is szakaszosság, hanem közbenső átmeneti lehetőségek nélküli kétirányú választás egyik vagy másik eshetősége, a vagy-vagy típusú útválasztás kényszerével — mármint ha egyáltalán lépni akarunk. Hiszen ha tudom használni a jogot úgy, ahogyan az adott, akkor amennyiben eddigi alkalmazása gyakorlatához képest bármiféle diszkrepancia mutatkoznék, úgy legfeljebb az ebben foglalt szabályozás továbbvagy átértelmezésével kell élnünk. Ha viszont nem tudom e módon használni s így a jog formális változtatásával kell élnem, akkor jogforrási rendszerem adottságaitól függően vagy megváltoztatott, vagy új szabályt fogok alkalmazni, illetőleg amennyiben precedenciális lehetőségek is adottak számomra, akkor például *overruling*hoz folyamodom.

2.2.3. Adaptív/nemadaptív jog

Kérdéses, hogy a jognak a társadalmi környezet változó kihívásaira adott válasz-formáinak ma gyakran előforduló tipologizálása mit ért azon, hogy az egyik lehetőség megvalósítóját *adaptív jog*nak, a másikat pedig *nem-adaptív*nek nevezi. Nyelvünk logikája azt sugallja, hogy a tárgy ugyanaz, csak bizonyos funkció általuk betöltésének intenzitásában, azaz mélységükben, rendszerességükben és a minderre mutatózó készségükben különböznek egymástól. Az irodalom azonban nem ezt a logikát követi, hanem a szétválasztását, maga a tárgy kettőre hasítását. Vagyis a fennálló, az eddigiekben ismert jogot egyszerűen *nem-adaptív*nek címkézve adaptív jog gyanánt egy új, sohasem volt, de ezután megteremtendő, ez idő szerint tehát inkább kívánatosként projekcionált vagy utópizált, semmint bárhol kikísérletezett jog bevezetése iránti kívánalmát fejezi ki. Részleteiben ezt így bontja ki: „az adaptív jogot (1) tételezett célok sokasága; (2) sok-központú, sokféle fajtájú, ezeket egyszersmind integráló szerkezet; (3) standardokon, hajlékonyságon, diszkréción, összefüggésekre való érzékenységen alapuló s a környezethez igazodást biztosító módszerek nagy száma; valamint (4) visszacsatolási köröket, tanulást és mindezért felelősségviseleési kötetmet magukban foglaló és ismétlődő jog-pluralista folyamatok együttes halmaza jellemzi.”⁷⁹ Mindennek részletező bemutatását táblázati summázatként kapjuk meg a szerzőtől. Eszerint

	NEMADAPTÍV JOG <i>MALADAPTIVE LAW</i>	ADAPTÍV JOG <i>ADAPTIVE LAW</i>
CÉLOK	a jogi rezsimek az egyes rendszerek különös stabilitásának elősegítését célozzák: a kurrens rezsimek elsődlegesen politikai és gazdasági célokra fókuszálnak, az alternatív (reform-) rezsimek pedig mindenekelőtt ökológiai célokra	a jogi rezsimek a reziliencia több formáját célozzák: mind a társadalmi s mind az ökológiai rendszerek rezilienciáját és adaptív képességét, magában foglalva olyan alrendszeri alkotóelemeket, mint amilyenek az intézmények és közösségek
GOALS	<i>legal regimes aim to advance particular stability of single systems. Current regimes focus primarily on political and economic goals. Alternative</i>	<i>legal regimes aim for multiple forms of resilience: the resilience and adaptive capacity of both social and ecological systems, including constituent subsystems, such as institutions and</i>

⁷⁹ Arnold & Gunderson ‘Adaptive Law and Resilience’ (2013), 10428 [“the features of an adaptive legal system are: (1) multiplicity of articulated goals; (2) polycentric, multimodal, and integrationist structure; (3) adaptive methods based on standards, flexibility, discretion, and regard for context; and (4) iterative legal-pluralist processes with feedback loops, learning, and accountability.”]; a táblázat pedig 10429 és 10442.

	<i>(reform) regimes focus primarily on ecological goals</i>	<i>communities</i>
SZERKEZET	a jog a problémákra egy-központú, egy-módszerű, töredékes válaszokat ad	a jog a lazán integrált problémákra sok-központú, sokféle fajtájú, széles sikon mozgó válaszokat ad
<i>STRUCTURE</i>	<i>law is monocentric, utilizing fragmented and unimodal responses to problems</i>	<i>law is polycentric, utilizing multimodal and multiscalar responses to problems that are loosely integrated</i>
MÓDSZEREK	a jog szabályokkal irányítja a társadalmat, korlátot szabva a cselekvésnek és az autoritásnak egyaránt; biztonságot követel és változásnak ellenálló jogi absztratumokat	a jog megkönnyíti a társadalmi és ökológiai rezilienciát azzal, hogy a változó körülményekhez, az összefüggésekre érzékeny standardokhoz, a bizonytalanság iránti türelemhez és a rugalmasságot biztosító diszkréciós döntéshozatalhoz mérsékelt és fejlődésre képes adaptációt biztosít
<i>METHODS</i>	<i>law controls society through rules, limits on action and authority, demand for certainty, and legal abstractions that resist change</i>	<i>law facilitates social and ecological resilience through moderate/evolutionary adaptation to changing conditions, context-regarding standards, tolerance for uncertainty, and flexible discretionary decisionmaking</i>
FOLYAMATOK	a jog egyetlen autoritás közbejöttével történő racionális, egyenes irányú döntéshozatali és gyakorlatba ültetési folyamatokkal él, amikkel az emberi ügyek rendezésében és intézésében biztosítja a jog központi szerepét	a jog elismer és magában foglal számos résztvevő visszacsatolási köreivel élő ismétlődő folyamatokat, emberi és szervezeti racionalitásbeli korlátokat, felismerve a társadalmi és ökológiai erők hatását az emberi ügyek rendezésére és kezelésére, s egyszersmind kimunkálva tőke megőrzést szolgáló számadási mechanizmusokat is
<i>PROCESSES</i>	<i>law presumes rational, linear decisionmaking and implementation processes by a single authority and the centrality of law to the ordering and management of human affairs</i>	<i>law recognizes and embraces iterative processes with feedback loops among multiple participants, limits to human and organizational rationality, and the effects of social and ecological forces on the ordering and management of human affairs, and accountability mechanisms for the conservation of capital</i>

Ráadásul azok a kutatások, amelyek nem az adaptativitásból indulnak ki, hanem a kérdéses szabályozási rendszerek komplexitásának gyakorlatilag elkerülhetetlen folyamatos növeléséből, ezeknél az adaptív struktúráknál is számolnak az előbbieken már tárgyalt ún. rendszerbeli kockázat mindenütt felbukkanó kiküszöbölhetetlenségével. Ez utóbbi kutatások

ideáltipikus szabványként egy „erőteljes, de hajlékony” szerkezet⁸⁰ kiépítésére ösztönöznek. Ennek jegyében azzal bíztatnak, hogy „a moduláris felépítés, a skála szerinti rétegezés, a fejlődőképesség biztosítása, érzékelők beépítése, valamint a visszacsatolás szempontjai érvényesítésével felépített rendszer-struktúrák rendelkeznek legjobb esélyekkel bármiféle rendszerbeli kockázat kezelésére”.⁸¹

Nos, e ponton kérdéses marad, vajon egy így specifikált jogra vagy valami hasonlóra gondolnak-e más szerzők is? És ilyeneknek a kiépítése áll-e szándékunkban a mi tájainkon is?

Mindennek a realitása tényeiről vagy jövőjéről viszont még semmiféle adattal nem rendelkezhetünk, így csak az ennek gondolati kifejtésénél bábáskodó szellemi környezet feltérképezéséhez folyamodhatunk, biztonsággal pusztán visszafelé lépegethetve, előzményeit keresve és értelmezve. Márpedig mindebből előzményként annyi tényleg megállapítható, hogy már régóta, évtizedekkel ezelőtt — s talán már akkor is akár úgyszólván sok évszázados, netalán évezredek korábbi elgondolások és javaslatok, hacsak nem egyenesen álmodozások vagy utópiák nyomán⁸² — megindultak ábrándozások és kezdeti lépések a jogi közvetítésben értelemszerűen rejlő *közvetítettség oldására*.⁸³ Itt és most talán elégséges csupán azokra az irodalmi megnyilatkozásokra szorítkoznom, amelyekkel magam is találkozhattam az utóbbi bő fél évszázad folyamán. Nos, ezek jelenidejű előfordulására első személyes emlékem

- egy akkoriban lelkes fogadtatásra lelt amerikai teoretikus felvetés, mely már hatvan évvel ezelőtt a döntés igazolhatóságának kereteit toltta volna szélesebbre, a jogtól a *közvetlenül társadalmi értékek felé*.⁸⁴

- Egy évtized múltán egy svéd eljárásjogász valamelyest tovább ment, amennyiben rokonszenves filozofikus érveléssel a normatív vitát tágította volna egyszerűen *nyílt vitává*.⁸⁵

Pedig — kíséreltem meg az alaphelyzetet tisztázni már akkor — amióta a jog megszületett, ez irányú elvi lehetőségei változatlanok: vagy vállalom a megítélési és döntési folyamatok *norma-struktúráktól mintázottságát*, vagy pedig ezt — s ezzel a

⁸⁰ David L. Alderson & John C. Doyle ‘Contrasting Views of Complexity and their Implications for Network-centric Infrastructures’ *IEEE Transactions on Systems, Man, and Cybernetics Part A: Systems and Humans* 40 (July 2010) 4, 839–852 & <<http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.707.3497&rep=rep1&type=pdf>>, 839 [“robust yet fragile”].

⁸¹ J. B. Ruhl ‘Managing Systemic Risk in Legal Systems’ *Indiana Law Journal* 89 (Spring 2014) 2, 559–604, 603 [“system structures designed around modularity, scalability, evolvability, sensors, and feedback are best suited to managing systemic risk”].

⁸² Ld. pl. a jogi utópiák és útkeresések ókori, középkori, korai és kései újkori, valamint nemzetiszocialista és bolsevista változatainak áttekintésére egyaránt Varga Csaba ‘Illúziók a kodifikációs gondolat fejlődésében’ *Jogtudományi Közöny XXXI* (1976) 8, 434–441 {& in <<https://mek.oszk.hu/14300/14393/14393.pdf>>, 319–335}.

⁸³ Érdemes emlékeztetni arra, hogy LUKÁCS GYÖRGY kései társadalomontológiájában a társadalmiasodás [*Sozialisierung/Vergesellschaftlichung*] úgyszólván a társadalmi közvetítés/közvetítettség [*Vermittlung*] szinonimája: ebből vezeti le emberi társadalmakban emberi képződményeknek immár magát az embert fenyegető elidegenedett hatalommá növekedésének lehetséges perspektíváját. Mindezek összefüggésében talán az semegészen anekdotikus értékű, hogy amikor fiatalkori olaszországi világidegen bolyongásában majdnem betért Assisi franciskánusaihoz, hogy maga is elvonuljon a világtól — csekély idővel a Magyar Kommunista Pártba már Budapesten történt belépése előtt —, vágyképét éppen a ferences hagyományban, azaz a közvetítetlenség akkor csak ott tapasztalható megélésében érezte. Vö. Varga *A jog helye...* (1981), passim, különösen 199–200.

⁸⁴ Varga Csaba ‘Richard A. Wasserstrom *The Judicial Decision Toward a Theory of Legal Justification* (Stanford: Stanford University Press & London: Oxford University Press 1961) 197’ *Állam- és Jogtudomány X* (1967) 2, 311–312 {& in <<http://mek.oszk.hu/14500/14525/>>, 143–144}, különösen 122.

⁸⁵ Per Olof Bolding ‘Reliance on Authorities or Open Debate? Two Models of Legal Argumentation’ *Scandinavian Studies in Law* 13 (Stockholm: Almqvist & Wiksell 1969), 59–71, különösen 65, ill. Varga Csaba ‘Per Olof Bolding: A jogi érvelés két módjáról: A autoritásokban való bizalom vagy nyílt vita?’ *Jogi Tudósító I* (1970) 7–8, 80–82 {& in <<http://mek.oszk.hu/14500/14525/>>, 278–290}.

jogot magát, tehát jogként fennállása voltaképpen értelmét, lényegét adó magát, egyedül rá jellemző specifikus potenciálját: kriterialitását — elutasítom. Megtehetem ugyan ezt, de ez esetben pontosan e kriterialitás kivonásával már óhatatlanul egyszermind a jogból is mint specifikált eszköztárból kivonulok.⁸⁶

- Pár évvel később a skót-amerikai összehasonlító jogtörténész egy kifejezetten a jogalkotásra vonatkozó reform-elgondolással, a *kétrétegű törvényhozás* javaslatával lépett elő. Elgondolásának alapja, hogy a kontinentális kodifikáció-eszményű törvényhozás hosszadalmas, elvont, a mindennapiságtól távoli szakterminológiára alapozott rendszert épít, mely közérthetőség híján eleve csakis jogász alkalmazásra számíthat, ugyanakkor absztrakt rendszer-szintű általánosságával ellenáll bárminemű változásnak. Ezért a törvényhozás *első rétegét* rövid és közérthetőségre törekvő mindennapi megfogalmazású, és rendszer-központúság helyett tárgyyszerű kereszthivatkozásokkal élő szövegnek kellene alkotnia. Ezt egészítené ki egy *második réteg*, mely az elsőnek rendszeres jogász-terminológiai kifejtését adná, egy a törvényhozótól a saját mandátuma idejéig kommentálásra, pontosításra, a társadalmi változásokhoz finom áthangolásra felhatalmazott (például a legfelsőbb bíróságon belül létesített) bizottság által, mely e művét időközben általa megejtett minden változtatással együtt évenként újra kiadná. S amennyiben e kettő közt közvetlen ütközés mutatkozna, nyilvánvalóan a törvénynek (mint *lex generalis*nak) lenne elsőbbsége, kivéve a második rétegben elvégzett tüzetes szabályozás lehetőségét, amikor is *lex specialis*ként ez utóbbinak kellene érvényesülnie.⁸⁷

- Újabb néhány év telik el, és Amerika nyugati partjának két vezető jogszociológusa fogalmazza meg az úgynevezett posztburokratikus társadalom és az annak megfelelő úgynevezett *reszponzív* — a környezet változásaira érzékeny, hajlékony, nyitottságában aktív, széleskörű participáción nyugvó — jog szükségességének kérdését.⁸⁸

A gondolati fejlődésben s az elrugaszkodás egyre inkább vállalható tételének szándékában figyelemreméltó fejlemény, hogy azzal, ami korábban még úgyszólván utópisztikusnak számított, itt már kifejezetten mint a *social planning* kívánatos tárgyával számolnak a szerzők.

⁸⁶ Varga Csaba 'A bírói tevékenység és logikája: ellentmondás az eszmények, a valóság s a távlatok között' *Állam- és Jogtudomány* XXV (1982) 3, 464–485 {& in <<https://mek.oszk.hu/14300/14393/14393.pdf>>, 389–412}, 4. pont: »A jövő távlatai«.

LUKÁCS kapcsán itt még megjegyzendő nemcsak a társadalmiasodás és a közvetítettség voltaképpen azonossága (81. jegyzet), de az is, hogy társadalomontológiájában mindössze két olyan létkomplexus is mer a társadalmi léten mint összkomplexuson belül, amiknek egyedüli és kizárólagos funkciója a közvetítés, vagy is amik saját értéként fundamentális értékkel nem, csupán maga a közvetítés funkcióbetöltését segítő instrumentális értékekkel rendelkeznek; s ezek egyike a nyelv, másika a jog.

A jogi kultúrák összehasonlító tanulmányozása e felismerést utóbb számomra a sejtéssel erősítette meg, hogy talán éppen ebben rejlik a jog leginkább egyetemes, ugyanakkor *sine qua non* jellemzője, ti. hogy mintázott mintaként [*patterned pattern*] jelenítődik/jelentetik meg. Varga tollából vö. *A jogi gondolkodás...* (2004), 201 (23. jegyzet) és 314 (11. jegyzet), valamint 'Comparatio a jogtudományban s a jogi oktatásban' (2018).

⁸⁷ Alan Watson 'Two-Tier Law: A New Approach to Law Making' *The International and Comparative Law Quarterly* 27 (1978) 3, 552–575 ill. Varga Csaba 'Alan Watson: Kodifikáción vagy precedenseken nyugodjék-e az önálló Skócia jogalkotása?' *Jogi Tudósító* X (1979) 13–14, 5–10 {& <<http://mek.oszk.hu/14500/14525/>>, 341–346} valamint még Alan Watson 'Society's Choice and Legal Chance' *Hofstra Law Review* 9 (Summer 1981) 5, 1473–1484.

⁸⁸ Philippe Nonet & Philip Selznick *Law and Society in Transition Toward Responsive Law* (New York: Harper and Row / Octagon Books 1978) vi + 122 {& (New Brunswick, New Jersey: Transaction Publishers 2001) xviii + 122}, ill. Varga Csaba 'Átalakulóban a jog?' *Állam- és Jogtudomány* XXIII (1980) 4, 670–680 {& in <<https://mek.oszk.hu/14300/14393/14393.pdf>>, 468–488}.

- További évtized, és Kanadában ugyanezt poszt-modernista ideológiai ihletődéssel a *socio-positivisme juridique* mozgalmaként jelenítik meg.⁸⁹

- S hamarosan, mindezzel csaknem párhuzamosan némi pozitívjogi tények is adódnak ehhez, elsőként Kanada francia tartományának, Québecnek 1991-ben kiadott új polgári kódexe.⁹⁰

Alapfilozófiája szerint ez ugyanis, mint törvénykönyv, elvileg egészében *kötelező*, miközben — kinyilvánított szándéka ez — bírósági értelmezésével és alkalmazásával a mindennapok gyakorlatában folyamatosan *tovább alkotandó*. S miközben látszatra féloldalas megoldásnak tetszik mindez, ráadásul felfogható úgy is, mint ami nem tesz mást, mint csupán eleve célzottan felvállalja azt, ami az egykor úttörő francia *Code civil*nek (1804) az elkerülhetetlen sorsa lett,⁹¹ mindazonáltal mégis szakított egy régi, a kontinentális jogban jellegadóan uralkodó hagyománnyal, amennyiben már kezdettől szándékoltnak gyakorlatilag nem a döntésnek a jogalkalmazási folyamatban történő meghatározására, hanem a *bírói kreativitás indításában pusztán irányjelölésre szánja normáit*.⁹²

A jogvágyak mai tobzódásában — aminek természetes talaja a globalizálódás előrehaladása, a liberalizmus *“end of history”* hangulata, a tudástársadalom keltette biztonságtudat — nem kivételesek az olyan túlzó általánosítások és jövőlátások akár vágyvezéreltként a jelenre kivetítve, mint hogy „a jog nyitott és zárt, formális és informális, egységes és egység nélküli egyszerre, miközben egyidejűleg pluralisztikus és monocentrikus.”⁹³

Egy ilyen kijelentés, vagy éppen a korszellem hangulatát jelző megfogalmazás teoretikus tartalma mégsem csekély. Olvasatomban például egyik lehetséges és igazolható mondanivalója az, hogy miközben a jog minden oldalról így vagy úgy hatásnak kitett, saját hatása nyilván láncreakciószerűen megdöbbentően erősödhet, és ezzel messze túlhaladhatja a konkrét jogváltoztatásnak közvetlenül érzékelhető térnumát.

Feltehetően ugyanígy reális tartalmak tárhatók fel az imént bemutatott táblázat jelzéseiből is. Mindenesetre a kérdéses táblázatban bemutatott nemadaptív/adaptív jogi ideáltípus gyökérzetét feltehetően egyrészt a növekvő komplexitás tudomásulvételében, másrészt az eddig folyvást fejlesztett *formalizmusok öncsődhöz érkezésében* érdemes először is keresnünk. Merthogy mindkét változat szervezéstudományi *arche*-típusa a fejlődési íveket s azok

⁸⁹ Vö. Varga Csaba ‘Az angol–amerikai és a kontinentális-francia jogi hagyományok találkozásának peremvidékén: Kanadai fejlemények és tapasztalatok’ *Jogtudományi Közöny* LVII (2002) 7–8, 309–322 {& <<http://mek.oszk.hu/15100/15172/15172.pdf>>, 114–144}, 3. pont: »Kísérletezés a jog feloldásával«.

⁹⁰ Hivatalos változatban <<http://legisquebec.gouv.qc.ca/en/showdoc/cs/ccq-1991>>, fejleményeit annotációkban rögzítetten

pedig <<https://ccq.lexum.com/w/ccq/fr#!fragment//BOCwhgziBcwMYgK4DsDWszIOewE4BUBTADwBdoByCgSgBplTCIBFRQ3AT0otokLC4EbDtp8BQkAGU8pAELcASgFEAMioBqAQOByAYRW1SYAEbRS2ONWpA>>.

⁹¹ Varga *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség* (2002), III. fejelet, 5. pont: »A polgári kodifikáció egyszerűsége s a kodifikációs funkció megszüntetve megőrződése«, 142–152, idézet 145, 148 és 149. „[A] polgári átalakulás kódexei a jog uralásából annak elsődlegesen mintegy módszertani értékű kereteivé degradálódtak. A jognak nem annyira megtestesülései már, mint inkább csupasz *reference*-bázisai.” Mind e közben „a kodifikáció mégis a polgári társadalom bibliája, azaz társadalmilag konkrét túlhaladottságában is *szervező közepe*: a specifikusan jogi mozgások formai kerete, indító és lecsapódási pontja marad t.” A azonban ugyanakkor „A jog megtestesítése, vagyis a közvetlen szabályozás, *döntési minta* nyújtása helyett mintha inkább orientálás, csupán a megoldás irányának jelzése, *fogalmi-rendszeri körühatárolása*, vagyis elsődlegesen módszertani jelentőségű lenne a feladata. A kódexszövegösszefüggésének egy-egy pontja, ami a kodifikáció klasszikus felfogásában a jogi szabályozás végpontja volt, a jog kutatásában most mintha inkább a *kezdőpont* szerepében tetszelegne.”

⁹² Vö. Varga Csaba ‘Kodifikáció az ezredforduló perspektívájában’ *Állam- és Jogtudomány* XLIV (2003) 1–2, 65–93 {& in <<http://mek.oszk.hu/14200/14206/>>, 379–403}.

⁹³ Gustafsson & Vinthagen ‘Law on the Move’ (2013), 37 [“the law is open and closed, formal and informal, both a unity and a disunity, both pluralistic and monocentric.”].

utópikus parttalanságát egyértelműen kirajolja. Hiszen például a második változatnál, amit az irodalom komplex adaptív rendszernek nevez, „összetevők számos központi ellenőrzés nélküli hálózatából és egyszerű működési szabályokból adódik a komplex kollektív magatartás, a kidolgozott információ-feldolgozás, valamint a tanulás és fejlődés útján történő adaptálódás.”⁹⁴ Egyszerre sokat- és semmitmondó egy ilyen jellemzés — ám éppen azért, mert benne ellen-radikalizmus tükröződik. Vagyis azzal a radikalizmussal való szembefordulás, amivel eddig a szabályozó rendszerek formális racionalitásáért küzdöttek. Most viszont, hogy e formális racionalitás mérhetetlen kifejezettségével s eluralkodtatásával — túlfejlesztésével — a *formális racionalizáltság* már *maga vált irracionálissá*, immár ennek elsöprése, a formalizmus írmagjának is kiiktatása, tehát a *materiális felváltás* válik új divatiránnyá.⁹⁵

Mindezek lehetőségeinek, realitásának mérlegelése bizonyonnyal túlmutat a jelen témakörön. Stílusa, elszántsága azonban, úgy tetszik, a jogi utópizmusok mai formaváltozataként doktrinális kiáltványra emlékeztet leginkább⁹⁶ — talán olyanra, mint pontosan egy évszázaddal ezelőtt a szabadjogi mozgalomé volt.⁹⁷

3. Formális jogváltoztatás

3.1. Általában

Minden formális jogváltoztatás nyilvánvalóan *látható változással* jár, hiszen a jog szövegszerűsége megváltozásában — új szöveg kiadmányozásában vagy meglévő szöveg módosításában — ölt testet. Klasszikus kettőssége maga a jog kettőssége, amiként az ARISZTOTELÉSZTől már megfogalmazottan, a hatalommegosztás MONTESQUIEU-i tanától megerősítetten, ma is a jogmegjelenés természet szerű nyilvánvalóságaként megjelenik „formális állami törvényhozás és bírói döntés”⁹⁸ útján és formájában.⁹⁹

Szemben a jogalkotással, a *bírói jogfejlesztés* nem látványos. Nem állít ki önmagáról cégért, hanem a mindennapokba illeszkedik, s bár jogirodalmi elemzések és bemutatások (természetesként a *common law* körében, s mint teljességre törő dogmatikák vagy kommentált

⁹⁴ Melanie Mitchell *Complexity A Guided Tour* (Oxford: Oxford University Press 2009) xvi + 349, 13 [complex adaptive systems “in which large networks of components with no central control and simple rules of operation give rise to complex collective behavior, sophisticated information processing, and adaptation via learning or evolution.”].

⁹⁵ Vö. pl. Varga *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség* (2002), X. fejelet, 1. pont, 297–312.

⁹⁶ A korábbi utópiák konkrét élményekből és megszenvedett tapasztalatokból leszűrtekből határtalanná tágított vágykivetítések voltak, a jelen formák azonban merő absztraktumokként jobbra formalizált-matematizált rendszer-definíciók egyszerű megfordításainak tetszenek. Aminek persze további vetülete, hogy az előzmények mind valamiként a kommunizmus álmát, az ember bűnbeesettségét majd felváltó új aranykort, a Nagy Szintézist idézték fel, ahol is már bizvást feloldható a jog, merthogy nincs miért léteznie, a posztmodernitás ellenben talpára állítja az emberi értelmet, hogy előtörténetként a múltat sutba dobva az esendő jognál jobbat emeljen. S mi történt a valóságban mindezek helyett? Egykor megélt utunk a jog elhalása felé háborúba fajult a társadalomellen, míg a liberalizmus tényeztette előőrök ma már csak anarchista önkényt is mernek.

⁹⁷ Ld. mindenekelőtt Eugen Ehrlich *Freie Rechtsfindung und freie Rechtswissenschaft* Vortrag, gehalten in der Juristischen Gesellschaft in Wien (Leipzig: C. L. Hirschfeld 1903) 40 in *Jog és filozófia* Antológia a század első felének polgári jogelméleti irodalma köréből, szerk. Varga Csaba (Budapest: Akadémiai Kiadó 1981), 73–98.

⁹⁸ Gustafsson & Vinthagen ‘Law on the Move’ (2013), 23 [“formalized state legislation and adjudication”].

⁹⁹ Bö fél évszázada Nagy-Britanniában ehhez még szükségesnek látták hozzátenni a szokást, amin főként a tengeri kereskedelem hagyományos és hagyományosan alakuló szabályanyagát értették, és amit — a mai ipari világkorszakunk által kikényszerített saját szabályanyagra is bizonyonnyal alkalmazható módon, s egyszerűs mind mindennemű állami bírósági útból magukat kivonva — magántörvényhozásnak nevezték. Ld. pl. R. H. Graveson ‘Les méthodes de réforme du droit’ *Revue internationale de Droit comparé* 19 (avril-juin 1967) 2, 353–361 & <https://www.persee.fr/doc/ridc_0035-3337_1967_num_19_2_14819> [législation privée].

kódex-kiadások a kontinensen) összefüggéseikben regisztrálják kiemelkedőbb darabjait, gyakorlatilag teljes feltárással soha nem kerülő mértékű tömegességükben belesüllyednek a naponta meghozott aktusokkal folyvást termelődő *jurisprudence*-levéltárak érdektelenségbe és ismeretlenségbe visszasüllyedő özönébe. Mindazonáltal a történelemből levonható tanulság, hogy az átfogó reformot maga a *törvényhozási típusú jogalkotás* túl gyakran kerüli, s leginkább valamiféle egyedi ügy vagy eléterbe kerülő érdek hatására mozgósítódik. A *bírói jogfejlesztés* pedig eleve másodlagosként jelenik meg, hiszen bármi legyen is a tartalma, eseti jogmegállapításba rejtőzik. Ezért a benne megtestesülő jogváltoztatás sem elvi, sem rendszeres nem lehet, s a különféle döntésgyűjtemények tömegéből való esetleges kiemelkedése és nevesítettsége is végső soron, noha változó gyakorisággal teljességgel véletlenszerű.¹⁰⁰

Egy hasonlat talán megfelelően érzékelteti a jog nem szűnő zajlását a mindenkori egész és részei összefüggéseiben is. Eszerint „A jog nem más, mint folyamat, mely különféle aktusok egymásra következő sorában történő aktualizálódásokból adódik össze. [...] Egy talán első látásra bizarr képsorral élve: (a) a társadalmi szokás jogi érvényesítése nagy ívben hömpölygő folyamatra emlékeztet; (b) a ‘törvényhozás’ mint szakaszos mozgás inkább egy hatalmas lépegető exkavátor haladásához lenne hasonlítható; végül (c) a ‘bíráskodás’ — a hatósági (igazgatási, bírói és egyéb) döntések nyomasztóan nagy számával és folyamatos egymásra épülésével — pedig mindenekelőtt egy konzervgyári gépsorból megszakítatlanul kicsorduló paradicsompürét juttathatja eszünkbe.”¹⁰¹

Minél erőteljesebb egy jogrendben a formális változtatásra irányuló hajlandóság és annak mindennaposága, annál általánosabb a jogpolitikai és tudományos érdeklődés a „mi végett?” és a „milyen áron?” kérdései megválaszolására, ami az angol–amerikai irodalomban, tekintettel főként a bírósági joggyakorlat jogváltoztató szerepjátására, már régóta nyílt *költség/hason-elmélettel* történik. Mert a jog társadalmi-politikai összefüggéseiben elvileg a *status quo ante* bármiféle *módosítása* a maga közvetlenségében már eleve *rendszer-zavart*, tehát költséget jelent, amit felül kell múlnia a várható és realizált előnyöknek. Nos, ehhez képest új elem, hogy függetlenül a társadalmi-politikai tér összefüggéseitől, az irodalom az eseti-konkrét pozitív és negatív hatásoktól már külön tartja számon a jogban a változás bevezetésének a merő tényébe közvetlenül beépülő *jogtechnikai költségeket*, amiket a megtanulás, bizonytalanság, környezethez igazítás, tévedés, valamint a közösségi átállás vonatkozásaiban külön is elemez.¹⁰²

3.2. Jogalkotás

Elsőként, úgyszintén nyilvánvalóan magától értetődő formája a jogváltozásnak a törvényhozásszerű jogalkotás.

Több évezredes példatárunk van erről, de arról is másfél évezrednyi — JUSZTINIÁNUSZTÓL a reformáción, NAGY FRIGYESÉN S NAGY KATALINON ÁT a francia forradalomnak a *sabotage judiciaire* elleni önvédelméig —, hogy a törvényhozót a jognak legapróbb részleteiben is kizárólagos uraként megőrzendő, a jog bármiféle értelmezését eleve tiltottá tegyék.¹⁰³ Közelmúltunkban pedig (függetlenül attól, hogy a jog tényei s a mögötte álló politikai önkény mit mutattak) a teljes szovjet-birodalmi térségben az ideológiai eszményként és igazolásként

¹⁰⁰ Watson ‘Two-Tier Law’ (1978) és Varga ‘Alan Watson: Kodifikáció vagy precedenseken’ (1979).

¹⁰¹ Varga *A jogi gondolkodás...* (2004), 6.1.3. pont, 309.

¹⁰² Michael P. Van Alstine ‘The Costs of Legal Change’ *UCLA Law Review* 49 (February 2002) 3, 789–870 [learning, uncertainty, adjustment, error, public transition].

¹⁰³ Vö. pl. Varga Csaba ‘A törvényhozó közbenső döntése és a hézagproblematika megoldása a francia jogfejlődés tükrében’ *Jogtudományi Közöny* XXV (1971) 5, 42–45 {& <<http://mek.oszk.hu/14500/14525/>>, 262–265}.

kezelt szocialista törvényesség mint hivatalos eszmény bármiféle jogváltozási lehetőséget kizárólag a törvényhozóhoz, a hivatásos jogalkotóhoz kapcsolt.¹⁰⁴

A jog fejlesztési irányainak s tartalmának kimunkálása a *jogpolitika* körébe tartozik. Csupán példaként idézve az *Amerikai Egyesült Államok* gyakorlatát, már közel egy évszázada a jog válaszadási képességének, a rezponzív jogváltozásnak növelését sürgetik. Ugyanakkor a folyamatosság és az összetartó képesség megőrzése érdekében csupán fokozatos lépésekre sarkallnak, valamint arra, hogy megfelelő kötelezettségek ellentételezése nélkül ne biztosíttassanak újabb jogosultságok. Ezzel egyidejűleg támogatják a bírói hatalmat, hogy a gyakorlati jogfejlesztés kiteljesedhessék.¹⁰⁵ Akkor és ott számukra „rezponzív jogi lelemény” gyanánt a jogelvek és jogintézmények újrafogalmazása minősül, amit ugyanakkor hajlamosak a DARWINI természetes kiválasztódás analogonjaként értelmezni.¹⁰⁶

Tágabban véve, angol–amerikai közegben közhelyszerű az a meggyőződés, hogy a *parlamenti ciklusváltás* nem kedvez nagy törvényhozási tetteknek;¹⁰⁷ a szinte rendszerszerű *nyomásgyakorlás* a különféle gazdasági erők és egyebek részéről könnyen felbonthatja a következetesség kívánalmát; a joguralmi *checks and balances* megkívánta többlépcsős eljárás pedig határozottan hátrányos a törvényhozási beavatkozás gyorsasága és elvszerűsége szempontjából.¹⁰⁸ Jogkölcsonzéskor — ez angol gyarmati tanulságként fogalmazódott meg legelőször — gyakori tapasztalat, hogy egy adott szabályozás a kölcsönvevőnél, tehát a másodlagos felhasználónál jobbnak, kidolgozottabbnak, egyáltalán alkalmasabbnak fog bizonyulni, mint eredeti formájában s honában, mert ilyenkor már többnyire kevesebb formaisággal és eljárási szinten, tehát kevesebb buktatóval és elterelési lehetőséggel történik a jogalkotás.¹⁰⁹

Angliában különösen, de napjainkban már általánosodóan sokan csökkenni látják a népszuverenitás hordozója általi jogalkotás, a törvényhozás horderejét.¹¹⁰ Ez mindenekelőtt a jelennek címzett állásfoglalás, amit azonban paradox módon — és éppen a törvény elsősege kontinentális hagyományát cáfoló módon — mintha immár közelebről tanulmányozva az eddigi történelem is megerősítene. Mert az a római jogra és a kontinentális jogfejlődésre

¹⁰⁴ Ugyanakkor nem érdektelen, hogy ebből a kizárólagosság-gondolatból adódott a rekodifikáció gondolata és megvalósult gyakorlata, ami lassan más jogi kultúrákban, így Nyugat-Európában is elfogadottá lett. Vö. Varga *A kodifikáció...* (2002).

¹⁰⁵ John Dickinson ‘Legal Change and the Rule of Law’ *Dickinson Law Review* 44 (March 1940) 3, 149–161, 149 és 160 szerint “the acceleration and multiplication of legal change” “to make law increasingly responsive to the forces of social change” / “(1) New legislation should not promote or facilitate the formation, or increase the power, of organized pressure-groups. (2) New legislation should be sufficiently gradual to preserve the continuity and substantial consistency of law. (3) New legislation should not increase rights without due regard for corresponding duties. (4) New legislation should aim so far as practicable in the direction of promoting life stability of the middle class in the community, which has the greatest stake and interest in maintaining law. (5) New legislation designed to curb the profit-motive should not extend the functions and powers of government so rapidly as to stimulate the power-motive on the part of government or to tempt pressure-groups to gain control of government for increase of their own power. (6) New legislation should preserve the principle that the exercise of public power is subject to law, and to that end it should respect and safeguard the independence of the judiciary.”

¹⁰⁶ Robert C. Clark ‘The Interdisciplinary Study of Legal Evolution’ *Yale Law Journal* 90 (April 1981) 5, 1238–1274, 1241.

¹⁰⁷ Ld. pl. Varga *A kodifikáció...* (2002), 175.

¹⁰⁸ Dickinson ‘Legal Change and the Rule of Law’ (1940), 152 és hasonlóképpen Ankoor Jain & Cally Jordan ‘Diversity and Resilience: Lessons from the Financial Crisis’ *University of New South Wales Law Journal* 32 (2009) 2, 416–446, 421–422.

¹⁰⁹ Roberts-Wray ‘The Adaptation of Imported Law in Africa’ (1960).

¹¹⁰ MARGARET TATCHER miniszterelnöksége idején például maga a lordkancellár jegyezte meg, hogy „A Parlament és különösen az Alsóház már régen nem gondolja, hogy hatékony törvényhozás lenne a fő feladata.” Lord Hailsham ‘Obstacles to Law Reform’ *Current Legal Problems* 34 (1981) 1, 279–290, 286–287 [“Parliament in general and the House of Commons in particular has long since ceased to believe that its main business is to act as an efficient legislature.”].

szakosodott, ám angol–amerikaiaként munkálkodó összehasonlító jogtörténész, aki a jog korabeli élő dokumentumaiból, s ezek közt is elsősorban a bírósági gyakorlat feljegyzéseinek elemzéséből próbálja meg kibányászni az egyes korok üzenetét, éppen fordítva látja a dolgok alakulását. Szerinte ugyanis ez az állítólagos *törvényi elsőség csupán látszólagos*, s nem több, mint túlcicomázott önfény, hiszen sem a római, sem az angol, sőt a mintegy hétszáz éven át Európát uraló recipiált jog sem törvényhozáson nyugodott; a törvényhozási termékek zöme történelmileg tartós, mozdulatlan statikumnak bizonyult, mely bármiféle változásnak ellenállt s ezért alkalmazkodását csakis és legfeljebb jogtudósi-jogalkalmazói (újra)értelmezése biztosíthatta; változtatást igénylő sürgetésekre a történelmi törvényhozó gyakran évszázadokon át nem válaszolt; általában még a legnagyobb törvényhozási alkotások is merő absztraktumok voltak anélkül, hogy lett volna bármiféle az adott helyre és korra szabott politikai, gazdasági vagy szociális üzenetük; és végül, évezredek tanulság szerint a törvényhozó inkább elutasítja vagy elodázza, semmint felvállalja a jogban keresztülvendő, mert a társadalomban immár forrongó aktualitásúvá lett, jogtechnikai értelemben forradalmi változásokat.¹¹¹ Ugyanis — konkludál a szerző — „A tömeges törvényhozás önmagában kimagaslóan politikai cselekvés, de a törvényhozó fő célja leginkább mégis az, hogy a jogot világosabbá tegye, az államon belül érvényesülő jogi szabályozást egységesítse, a jog korszerűsítésével az állam korszerűsítését támogassa, s végül, hogy a jogot könnyebben elérhetővé tegye. Ez azonban messze áll minden olyan céltől, mely a ‘legmegfelelőbbé’ tehetné a jogot a társadalomban.”¹¹²

Mindezen megfontolásokkal és fejleményekkel összevetve a leginkább meglepő mégis az, hogy a törvényhozásszerű jogalkotás ma szerte a világon éppen robbanásszerű növekedést mutat. Csak éppen nem egykori grandiozitásában, amit a valahai nagy igazságügyi törvényeknél megszokhattunk, hanem napjainkra az állami szabályozó beavatkozás mintegy mindennapos instrumentumaivá lezüllyenten. Aminek lehetnek hatalomtechnikai okai — amint ezt a mindenkori ellenzék akár nálunk is előszeretettel feltételezi —, de jobbra alapvetően a jog általános technicizálódása jegyeként, aminek erőteljes ösztönzője lehetett egyfelől a jogi normatívumok számítógépes nyilvántartása és rendezése, majd az elektronikus kormányzásra történő átállás, másfelől viszont fékek beépítésének igénye a normatívum-keletkeztető eljárásokba, így a *checks & balances* beiktatása a törvényhozási folyamatba s egyszersmind a garanciák növekvő halmozása. Ami az eredményt illeti, hadd álljon itt néhány példa a Gazdasági és Fejlesztési Együttműködési Szervezet negyed évszázaddal ezelőtti

¹¹¹ És valóban, pusztán két példával élve, a *Code civil* egész keletkezéstörténete — benne JEAN JACQUES RÉGIS DE CAMBACÉRÈS reformjavaslatának visszautasításával — és JEREMY BENTHAM kodifikátori szándékában történő megbuktatása erre csattanós példa. Vö. Varga *A kodifikáció mint társadalmi–történelmi jelenség* (2002), V. fejt. 2. pont ill. VI. fejt. 2. pont.

¹¹² Alan Watson ‘Legal Evolution and Legislation’ *Brigham Young University Law Review* (1987) 2, 353–380, idézet 366, s vonja le így végkövetkeztetését (372 & 379): „Abban semmi meglepő nincs, hogy törvénnyel valóban promulgálható jogi változás, akár átütő is. Csupán annak mértéke meglepő, hogy mennyire nem találkozzunk ilyen változással.” S „noha lehetősége szerint a törvényhozás lehetne a jog változtatás leginkább radikális módja és olykor tényleg radikális, sőt forradalmi változást idéz elő, a nyugati világ törvényhozásának története mégis azt bizonyítja, hogy e lehetőségnek a valóra váltásában mindazonáltal kudarcot vallott.” [longevity / message / “Massive legislation is itself a highly political act, but the legislator’s main purpose may be to make the law clearer, to unify the legal rules within the state, to modernize the law in order to help modernize the state, or to make the law more readily available. Such aims, however, may fall far short of seeking the rules ‘most suitable’ for the society.” / “It is not surprising that legal change, indeed even drastic change, can be promulgated by statute. The surprising thing is the extent to which change does not occur.” / “though legislation potentially can be the most radical mode of changing law, and though it does at times make radical, even revolutionary, changes in law, the history of legislation’s role in the western world demonstrates its failure to live up to that potential.”]. WATSON jogváltozás-megközelítésének értékelésére ld. még George Mousourakis ‘Conceptualizing Legal Change: A Comparative Law Approach’ *Acta Juridica Hungarica* 48 (2007) 3, 259–280.

felméréséből¹¹³ — ami ugyanakkor nem szól a jogforrás-sokaság kaotikumának legfőbb tényezőjeként arról, hogy az érvényes normatívum-tömegnek több, mint háromnegyede közösségi jog, ráadásul egy olyan Európai Közösségé, amelynek elsődleges gondja önmaga mint reprezentativitás és politikai felelősség nélküli testület-konglomerátum elsőbbsége és önbiztosítása¹¹⁴—: a normatív szövegterjedelem az Egyesült Királyságban a társasági jog körében az utóbbi két évtizedben hétszeresére, az Egyesült Államokban a szövetségi törvénydömping (*Federal Code*) három évtized alatt hatszorosára, míg a finnknél pedig duplájára alig négy év során emelkedett. Dél-amerikai adatok szerint míg a XIX–XX. század fordulóján negyvennégy év kellett ötezer új törvény felgyülemeléséhez, az első világháborúba torkolló időben már csak kilenc év szükségeltetett ehhez, miközben az utóbbi idők két évtizede egymaga máris kilencezer törvényt termelt.¹¹⁵ Érdekes módon éppen az úgynevezett törvénytudomány nem foglalkozik saját előfeltevéseivel, hiszen megelégszik például annak futó rögzítésével, hogy ma már a jogilag szervezett állam nem egyszerűen a társadalmi lét kereteit biztosítja, hanem magát a társadalmat vezeti, s amennyiben a társadalmon belüli összekötő kapocs szerepét immár a jog biztosítja, úgy ez az az ár, amit fizetnünk kell a fejlett társadalomban való életért.¹¹⁶

3.3. Bírói jogfejlesztés

Másodikként, bár kiegészítő s adott kereten belül jobbra finomító jelleggel, az értelmezéssel elért bírói jogfejlesztés mindazonáltal a jogváltozás másik alapága.

Nos, példáért ismét az ezt jogfejlesztése alapjává tevő honába, az *angol–amerikai jogvilághoz* visszatérve, a bírászkodás jogfejlesztő mellékhatásáról némileg kronológikus rendben az alábbi kép formálódik ki. Két évszázada mondja ki az amerikai jogtörténet egyik leghíresebb döntése, hogy „A bírói ágazatnak hangsúlyosan feladata, sőt kötelessége megmondani, hogy mi a jog. Akik szabályt alkalmaznak egyes esetekre, szükségképpen ki kell bontaniuk s értelmezniük azt. S ha két törvény ütközik egymással, mindkettő alkalmazásának területét és módját a bíróságoknak kell eldöntenie.”¹¹⁷ Egy évszázada ezt már „bírói értelmezéssel véghezvitt adaptációs folyamatnak” nevezik.¹¹⁸ Nemsokára megállapítják, hogy „a bírászkodásban a jogalkotási folyamat nemcsak egyszerűen tény, de szükségessége egyenesen olyan, mint a törvényhozási folyamat”. A bírói döntés szabadságfoka tekintélyes, hiszen mindig van módja arra a bírónak, hogy esetét bármely elv

¹¹³ OECD ‘Regulatory Management and Reform in OECD Countries: Major Conclusions’ in *Note by the Secretariat of Public Management Committee* [7th Session of the Committee] (Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development 1993).

¹¹⁴ Luigi Ferrajoli ‘The Past and the Future of the Rule of Law’ in *The Rule of Law History, Theory and Criticism*, ed. Pietro Costa & Danilo Zolo (Dordrecht: Springer 2007), 323–352 [Law and Philosophy Library 80], 336–340.

¹¹⁵ Carlos E. Alchourrón & Eugenio Bulygin *Análisis lógico y derecho* (Madrid: Centro de Estudios Constitucionales 1993) xxxvi + 625 [Derecho y justicia 24], 410.

¹¹⁶ Virgilio Zapatero Gómez *The Art of Legislating* [El arte de legislar (Thomson-Aranzandi 2009)] (Cham: Springer 2019) xiv + 228 [Legisprudence Library 6], 18–19 ill. 21 [“direction of the society itself” / “Because legal norms are the connective tissue, the price we pay for living in a developed society.”].

¹¹⁷ Chief Justice MARSHALL in *Marbury v. Madison* 5 U.S. (1 Cranch) 163 (1803) {& <[https://www.ourdocuments.gov/print_friendly.php?flash=true&page=transcript&doc=19&title=Transcript+of+Marbury+v.+Madison+\(1803\)](https://www.ourdocuments.gov/print_friendly.php?flash=true&page=transcript&doc=19&title=Transcript+of+Marbury+v.+Madison+(1803))> [“It is emphatically the province and duty of the judicial department to say what the law is. Those who apply the rule to particular cases, must of necessity expound and interpret that rule. If two laws conflict with each other, the courts must decide on the operation of each.”].

¹¹⁸ Henry Rogers Seager ‘Discussion of the Adaptation of Written Constitutions to Changing Economic and Social Conditions’ in »Efficient Government (October 26, 1912)« *Proceedings of the Academy of Political Science in the City of New York* 3 (January 1913) 2, 70–72, 71 [“process of adaptation by judicial interpretation”].

alól mint kivételt kivonhassa,¹¹⁹ sőt, ha nem is tetszőlegesen, de sokféle indokkal és formában magát a szabálykövetést is megtagadhatja.¹²⁰ A bírói gyakorlat átfogó kreativitását¹²¹ szépítő módon gyakran alkalmi korrekcióként tartják számon, valójában azonban a jogképzési folyamat egyik alkotóját látják benne;¹²² s ez olyannyira elterjedt, hogy a precedensszerű jogalkalmazásban rejlő *visszaható hatályosulás* megengedhetősége, kivédhetősége és/vagy alkalmi igazolhatása ma már önálló jogtudományi kutatások vitatott tárgya lett.¹²³

Gyakran stílusjegyeként szerepel, hogy mint úgymond jellegzetesen *angol* megoldás, „forradalmasítja a tartalmat, miközben fenntartja szigorú tiszteletét a forma iránt”.¹²⁴ S míg a *germán* típusú bírói döntéshozatal absztraktumokkal operál, ami nem tud elébe menni semmiféle mélyebb változásokra történő ösztönzésnek, a lassú léptekkel előrehaladó *angol* joggyakorlat, mely ha nem is rohammal, de biztosan és tömegesen halad előre, számottevően több eséllyel rendelkezik arra, hogy akár lényeges irányváltások alapját megvethesse.¹²⁵ És fontos kiegészítés, hogy a törvényhozásszerű jogalkotáshoz hasonlatosan a bírói jogfejlesztésben szintén megvalósulhat rezponzivitás és participáció egyaránt — nyilvánvalóan a maga módján és úgy, hogy ezek kölcsönös mélysége, aránya és egyensúlya óhatatlanul mindvégig kényes kérdés marad.¹²⁶

Az angol–amerikai precedensrendszerben azonban mindenképpen mindvégig fennmarad egy kínosan megválaszolatlan, sőt egyenesen megválaszolhatatlannak tetsző kérdés: előnye vagy hátránya-e az egész döntéshozatali folyamatban mindazonáltal makacsul ott rejlő és maradó *bizonytalanság*? Avagy, ellenirányú sarkitottsággal kifejezve: azt, hogy számos kétely és kritika ellenére a precedensrendszer nemcsak tovább él, de egyenesen az angol–amerikai berendezkedés egyik változatlan alapkövét alkotja, vajon esetleg és végső soron nem éppen a benne rejlő meghatározatlanságok biztosítják?

Merthogy a tudományosnak mondott irodalomban is jórészt csupán — bár zavarba ejtő változatosságban — szép szavakkal találkozhatunk arról, hogy voltaképpen mi is az, ami kötelező bennük? Talán példaadásuk meggyőző ereje? Vagy netalán valami más? És a

¹¹⁹ William Draper Lewis ‘Adaptation of the Law to Changing Economic Conditions’ *American Bar Association Journal* 11 (1925) 1, 11–14, 12.

¹²⁰ Adam Shinar ‘Enabling Resistance: How Courts Facilitate Departures from the Law, and Why This May Not Be a Bad Thing’ *New York University Journal of Legislation and Public Policy* 17 (2014) 4, 989–1054.

¹²¹ Az Amerikai Egyesült Államokra szorítkozva elemzi ezt Adam M. Samaha ‘On the Problem of Legal Change’ *Georgetown Law Journal* 103 (November 2014) 1, 97–156.

¹²² Paul Dolan ‘Social Responsiveness of State Courts’ *University of Pittsburgh Law Review* 11 (Winter 1950) 2, 250–255, 253.

¹²³ Jill E. Fisch ‘Retroactivity and Legal Change: An Equilibrium Approach’ *Harvard Law Review* 110 (March 1997) 5, 1055–1123, 1123 következtetése szerint „bizonytalan egyensúly esetén a visszaható hatályú bírói döntések legitimitását illető előérzetünk igazolódik, merthogy a visszaható jogalkotás a szabályozási környezet tisztázásának, javításának és járulékos igazításának alkalmas és hatékony eszköze. Szilárd egyensúlynál azonban a jogváltozás jelentős költséget hárít a változásnak kitett egyénekre s a jogrendszer egészére” [preenactment effect / “in the context of an unstable equilibrium our intuitions about the legitimacy of retroactivity are justified, and retroactive lawmaking is an appropriate and efficient means of clarifying, correcting, and incrementally adjusting the regulatory climate. In a stable equilibrium, however, legal change imposes considerable costs on individuals subject to the change and on the legal system as a whole.”]. Egyes jogkultúrák válaszait a retroaktivitás elfogadhatóságára elemzi még Varga Csaba ‘Nehézségek az alkotmányos átmenetben: Belső ellentmondások az elévületlenség és elévülhetetlenség törvényi megerősítésében’ *Iustum Aequum Salutare* VII (2011) 4, 9–18 & <<http://ias.jak.ppke.hu/hir/ias/20114sz/02.pdf>>.

¹²⁴ A. K. R. Kiralfy ‘The Adaptation of Legal Institutions to New Uses’ *University of New Brunswick Law Journal* 14 (1964), 21–34, 21 szerint “where other societies undergo constant revolutionary change the English revolutionise the content while maintaining strict respect for the form, thus harmonising the tenacious conservatism and vocal radicalism which mark the national character.”

¹²⁵ Martina Künnecke *Tradition and Change in Administrative Law An Anglo–German Comparison* (Berlin, etc.: Springer-Verlag 2007) xii + 266.

¹²⁶ Melvin Aron Eisenberg ‘Participation, Responsiveness, and the Consultative Process: An Essay for Lon Fuller’ *Harvard Law Review* 92 (December 1978) 2, 410–432, 431 & 432.

kétkedés folytatódik, most már a saját határai felől közelítve úgyszintén: végtére is, pontosan mikor van (vagy nincs) helye a megkülönböztetés [*distinguishing*] aktusához folyamodásnak? és mikor tekinthető relevánsnak a hasonlóság [*relevant similarity*], hogy analógiához folyamodhassék a bíró? Talán már azt is a *common law*-kultúra hagyományának kell betudnunk, hogy végkövetkeztetésként sincs egyéb, mint hallgatás, már a kezdetektől fogva. És marad a pusztán tény, hogy a precedensrendszer kialakulásától kezdve sem bukkanhatna másra a bűvárló, mint vagy merő leírásokra, netán idealizált körképre, esetleg pusztán teoretikus rekonstrukciókra. S ezek tömege vagy egyvelege mind variáció egyetlen témára. Változatok, úgyszólván improvizációk, melyekben mindenki mást mond ugyan, ám ez éppen nem zavarja a *hagyomány* továbbélését. Amely talán pontosan azért olyan elpusztíthatatlanul erős, mert *megíratlan*, és így *együtt tud haladni a mindenkori korrallal*. És ezért, mindezeknek élő folytonosságában, a karaván biztonsággal mégis tovahalad.¹²⁷

4. Informális jogváltoztatás

Eddigi fejtegetéseinkből valamelyest vissza kell lépnünk most, hogy alapkérdésünk egy új oldalról is megvilágításra kerülhessen. Hiszen az, amit informális jogváltoztatásnak mondunk, a jogról való gondolkodásunknak egy teljességgel eltérő — nem pozitivistá-normativista, hanem *heurisztikus* — kultúrájában gondolható egyáltalán.

Jogváltozás? Adaptálódás és/vagy asszimiláció a változó körülményekhez? Jog és környezetének szimbiózisa? Nos, szavaink, egész nyelvhasználatunk ősiségünktől máig egy „tudatunktól függetlenül létező objektív valóság” háttérének és tudatunkban mintegy reflexszerű visszatükröződhetőségének az előfeltételszerű vélelmét¹²⁸ hordozza. Pedig a kifejezéseink eleve figuratívak, *szimbolikusak*, S mert úgy teszünk, hogy csak mondunk vagy leírunk, de ezzel egyszersmind való világbeli történéseket gondolatilag reprezentálunk vagy reprodukálunk, a tudottnak vélt tárgyra alkalmazva egyúttal *fikciósak* is. Hiszen fikciós az egész gondolkodásunk.¹²⁹

Már maga a jog azonossága, valahai formáinak változatossága sem kizárólag valamely megnevezendő tárgy általi meghatározódásról, hanem a *megnevezés* iránti szükségéről s emberi céljáról is szól.

Például az ősi jog akkor is, ha olykor kimondták s netalán le is írták, és könnyebb azonosíthatóságának, további kiterjeszhetőségének, szállíthatóságának biztosítására esetleg már egyszerűen e leírásra redukáltan azonosították, a hatalom s a hatalmas általi erőszak tényeiben rejlett — és ha ezzel szemben egy másik jogérzet ágaskodott, úgy ez utóbbi

¹²⁷ George Raitt ‘Insights for Legal Reasoning from Studies of Literary Adaptation and Intertextuality’ *Deakin Law Review* 18 (2013) 1, 191–206, 194–195 & 213–204.

¹²⁸ Ezt MARX-ENGELStől származtatott sugallatok nyomán V. I. Lenin *Materializmus és empiriokriticismus* Kritikai megjegyzések egy reakciós filozófiáról [1909] ford. Czóbel Ernő (Budapest: Szikra 1948) 396 építette dogmává.

¹²⁹ Nyugati kultúránkban két hatalmas klasszikus életmű vallotta magát a nyelvet s vele együtt az egész emberi gondolkodást eleve és szükségképpen fikciónak. Ld. egyfelől Jeremy Bentham ‘A Fragment on Ontology’ in *Works* VIII, ed. J. Bowring (Edinburgh: William Tait 1843), 199 {ill. in <<https://oll.libertyfund.org/titles/bentham-the-works-of-jeremy-bentham-vol-8>>} később általánosított gondolatát — „semmiről, ami értelmünkben rejlik vagy munkál, nem beszélhetünk (s legalább annyira nem gondolhatunk) másként, mint olyasmiről, ami fikció módjára történik.” [“Of nothing [...] that has place, or passes in our mind, can we speak, or so much as think, otherwise than in the way of fiction.”] — s más felől Hans Vaihinger *Die Philosophie des als ob* System der theoretischen, praktischen und religiösen Fiktionen der Menschheit auf Grund eines idealistischen Positivismus (Berlin: Reuther & Reichard 1911) xxxv + 804 ennek szentelt alapművét. A jogi fikciótannal összevetve ld. még Varga Csaba ‘Presumption and Fiction, Or the Gist of Legal Technicalities’ *Pázmány Law Review* VI (2018) & in <https://jak.ppke.hu/uploads/articles/311739/file/PLR_6_2018.pdf>, 105–130.

megvallóinak esetleg csupán csak szívében lakozik (mint például a Kreónnal ütköző Antigonénál). Előfordulhatott, hogy a jog az ismeretlenségben lebegett, a megfélemlítettség tényében, és ezzel az önkény bármikori lehetőségében (mint eredetmítosza¹³⁰ szerint a *XII táblás törvény* előtti Rómában a plebejusoknak a patríciusokkal szembeni tehetetlen állapotában). Ha már egyszer leírták, úgy cipelhették akár egyre tovább (mint a HAMURABI úgynevezett törvénykönyvének passzusaival kifaragott sztéléket Mezopotámia új hódítású területeire);¹³¹ ám ez az úgynevezett immár kódex (is) az isteni rendelésű evilági hatalom ottlétének emlékeztetője volt inkább, mint szabály — gondoljunk csak arra, hogy a voltaképpeni rendezés (például legeklatánsabb példaként az ökör öklelte kár megtérítésének módjái) lényegében népektől s alávetettségektől függetlenül ugyanaz volt az egykori Termékeny Félhold területéről kisugárzó csaknem kontinensnyi, számos jogi rezsimet ismerő térségben.¹³²

Mai ókortörténeti kutatásoknak a mai megnevezéseket és tárgyiasításokat gyermeketegen a múltba visszavetítő örök s úgyszólván feloldhatatlan dilemmája, hogy voltaképpen nem tudjuk, legfeljebb feltételezésekkel élhetünk arra nézve, hogy e jog-objektívációknak mi volt — lehetett — a tényleges státusa vagy funkciója egyáltalán. Reifikált *Gesetz-buch*, vagyis jogot megtestesítő korpusz, avagy pusztán *memento*, azaz emlékeztető — akár pontosabb visszaidézésre, akár a közösségbe újonnan belépők vagy leendő jogalkalmazók tanítására, akár a pusztán leírásra, hogy vitázhassanak felette, akár egyszerűen azért, hogy közösségi egységüket ünnepélyesen kinyilváníthassák.¹³³

CICEROék még ritmikusan, versikébe foglaltan skandálták ama *Tizenkét Tábla* tartalmát. Közel egy évezreddel később a *Magna Cartát* évente nagyhéten minden templomban kifüggesztették, igehirdetészerűen istentiszteletkor felolvasták¹³⁴ — csakúgy, mint ahogyan a LUTHERI pontokat hasonló visszatéréssel szögezték ki templomkapuikra *pro memoria* gyanánt. Ez volt vajon a jog? Vagy inkább az ember tudatosságába, irodalmiasabban kifejezve a szívébe vésés útja?

Nos, a *hermeneutika* újkori módszertani lelemény, csak mert Isten mindössze egyszer, akkor és ott szólott. És mert másfél évezred vitái, kontroverziái, leggyakrabban véresen zajló értelem- és jelentés-kihámozásai után a szent szövegekből még mindig valamiféle többlet mondanivaló — az Úrtól talán még elleshető további vagy mögöttes üzenet — kinyerését remélték, ha és amennyiben még sikerülne módszeresen újraértelmezniük eddig rejtőzködőnek, ám feltárhatónak vélt rétegeit.

A hermeneutika látásmódjának hála, egyre inkább tudatosult, hogy hiába van előttünk szöveg-tárgy, üzenete megfjtésekor valójában nem más, mint *két alany* van jelen: a *jel*, melyről véljük, hogy *szól hozzánk*, és *magunk*, akik *szólítjuk* azt — és addig tart e játék (melynek lényünk, létünk értelmessége és nemessége, isteni képmás-voltunkkal való hiteles azonosságunk a tétje), ameddig (mert egy bizonyos pontig tudunk csak így eljutni, és nem

¹³⁰ Titus Livius *A római nép története a város alapításától* [Rerum Romanorum ab Urbe condita libri] ford. Kis Ferencné, I–IV (Budapest: Európa 1963), [III, 9–57] 186–251.

¹³¹ *The Babylonian Laws* ed. G. R. Driver & John C. Miles, I–II (Oxford: Clarendon Press 1952–1955) [Ancient Codes and Laws of the Near East] és *The Complete Code of Hammurabi* English & Akkadian, ed. H.-Dieter Viel, 1–2 (München: LINCOM Europa 2005) 799.

¹³² A. Van Selms 'The Goring Ox in Babylonian and Biblical Law' *Archiv Orientalni* 18 (1950), 321–330; Reuven Yaron 'The Goring Ox in Near Eastern Laws' *Israel Law Review* 1 (1966), 396–406; J. J. Finkelstein 'The Goring Ox' *Temple Law Quarterly* 46 (1973), 169–290 [reprint in *Transactions of the American Philosophical Society* 71 (1981) 2]; Bernard S. Jackson 'The Goring Ox again' *Journal of Juristic Papyrology* 18 (1974), 55–93 párhuzamos bemutatásainak összefogásával pl. Watson *Legal Transplants* (1974).

¹³³ Varga *A kodifikáció...* (2002).

¹³⁴ Vö. Varga Csaba *A jogi gondolkodás paradigmái* [1996/1998] jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. (Budapest: Szent István Társulat 2004) 504 & <<https://mek.oszk.hu/14600/14633/14633.pdf>>, 26–27, különösen 8. jegyzet.

tovább) meg nem nyugszunk, legalábbis következő jelentés-megfejtési kísérletünk elkezdéséig.

S ez a hermeneutika, mely genezisében a Biblia kutatását helyezte új alapokra, ma minden szövegelemzés, bármiféle közlés értelmezhetőségének a keretét és szemléletmódját adja, a köznyelv mindennapiságától a szépirodalmon át a jogig. Különösen a jogig — s ezt hangsúlyoznunk kell itt —, mert klasszikus kontinentális alakulásában a törvényhozói tételezésre épülő jog mutat legtöbb (piramidális) szerkezeti és (dedukcióval élő) eljárási közösséget az isteni revelációra épített *teológiai gondolkodással*.¹³⁵

Nos, az írásbeliséggel kiszakítunk valamennyit magunkból, valónkból, hogy intellektualitásunkkal, immár annak eszközei felhasználásával rázúdulhassunk arra s megmunkálhassuk azt, amit gondoltunk vagy mondtunk. A tudományban ezáltal az igazság — tételeink igaz, mert levezethető s így bizonyíthatónak tetsző kiválaszthatósága — lehetőségeit keressük. Az erkölcsnek a közösségi — s így egységet és egyöntetűséget feltételező — dolgaiban pedig, vagyis leginkább szembeszökően a jogban, annak elérhetőségét, hogy válaszunk a *nyilvánvalóság meggyőző erejével* rendelkezék.

Sikerült-e elérnünk? Volt-e valaha is bizonyosság a jogban? Vagy egyáltalán jogbiztonság, mely elérhette volna beteljesedését új és új eszközeink — a jog írásban rögzítése, formáiban kötött tételezése, esküvel megerősítése, újra kiadmányozása, és minden egyéb közvetítő, tehát közbensőként közbeiktatott további emberi lelemény bevetésén — keresztül?

Az előrehaladás mindig visszatérés is. Vajon minőségi ugrás-e egyúttal, mert ezáltal — ahogyan a dialektikus materializmus oly erőszakosan tanította — új minőségbe átcsapás jön létre?¹³⁶ Nos, valójában csak látszat ez, dezantropomorfizáció — vélte erről egy MARXIánus szépiró¹³⁷ is —, mert annak tárgya úgyszintén velünk kiküszöbölhetetlenül egy, hiszen vélünk született és élünk végeztével velünk haló antropomorfizmusunk rejlik mögötte. Hiszen ha bármi ugrik, vele ugrunk mi magunk, ezen ugrás hordozói is.

Az ember tehát magából vesz ki, hogy önálló tárggyá tegye, mert így kísérli meg önnön magának többé, kiterjedtebbé, közösséget teremtővé, sőt egyben tudományt létrehozóvá tételezését. És közülünk az, aki e mesterségesen kiszakított, valamivé formált tárgyával immár társadalmi munkamegosztásunk folytán immár hivatásszerűen foglalkozik, létrehozza e teremtmény sajátos s majdan kanonizált kezelési módját — jogban, tudományban és bármi egyébben egyaránt.

Nos, a jogot objektiválják. Feldolgozását, bánásmódját szakaszokra bontják, funkcionként szétválasztják, szabályozásokat, feladatokat, elkülönült életpályákat építenek rá, és fokozatosan, de következetesen létrejön a jog és az úgynevezett jogélet saját különös világa, ami immár nemcsak az önállóság igényével lép fel, de mintha tényleg már saját maga, mint egy *önálló gépezet automatizmusa* működne tovább, olykor — szerencsés esetben — szerves egységben a körülvevő világ alakulásával, de olykor éppen megmakacsolva magát. Önszabályozó, sőt majdhogynem önújratermelő rendszere tehát akár egy gépé, mely beépített

¹³⁵ Julius Kraft 'Über das methodische Verhältnis der Jurisprudenz zur Theologie' *Revue internationale de la théorie du droit* [Brno] III (1928–1929), 52–56 {‘On the Methodical Relationship between Jurisprudence and Theology’ *Law and Critique* 4 (1993) 1, 117–123} ill. Werner Krawietz 'A jog lépcsős felépítésének tana – a politikai teológia szekularizációja' ['Die Lehre vom Stufenbau des Rechts – eine säkularisierte politische Theologie?'] in W. Krawietz/ H. Schelsky (Hrsg), *Rechtssystem und gesellschaftliche Basis bei Hans Kelsen* hrsz. Werner Krawietz & Helmut Schelsky = *Rechtstheorie* Beiheft 5 (1984), 255–272] *Jogtudományi Közöny* XLIII (1988) 5, 284–289.

¹³⁶ [Friedrich] Engels *A természet dialektikája* [1898] ford. Gáspár Endre (Budapest: Szikra 1948) 118.

¹³⁷ Sinkó Ervin *Egy regény regénye* Moszkvai naplójegyzetek, 1935–1937 [1961] (Újvidék: Forum 1985) 626 [Sinkó Ervin művei].

mechanizmusa szerint működik — míg csak dühükben géprombolók¹³⁸ vagy utódaikként forradalmárok¹³⁹ esetleg össze nem törnek.

Nos, megszűnt-e az ember e jog mögül? Vagy ott van változatlanul, csak éppen gépépítő mesterkezék láthatatlanná tették?

Az úgynevezett haladásban megvalósuló visszatérés csakúgy, mint az úgynevezett minőségi ugrás során saját eredeti lényünk, mely a múltból a jelenbe s így részben a jövőbe maga is vele ugrik, *az ember és mesterséges teremtményei kapcsolatában az eredendő feltételeket*, adottságokat, mint a valóságos lét természetszerűségeit, mindig és mindenféle körülmények közt *szükségszerűen újratermeli*. Mert bármiféle új eszközt, korlátozást, közvetítő pályát találunk is ki, esetünkben a jog további (és tehetetlenségünkben újból s szinte a végtelenségig újabb és újabb) szűrő és terelő intézményeinek közbeékelését, ezek ebben az egy tekintetben bizonyosan fognak hasonlítani az ember eredendő lényegbeli önmagához.

Ezért a jog forradalmi, változó tárgyszerűsítései, és különféle közvetítő mechanizmusok közbensőként beépítése ellenére mindig az örök *heuristicum* köszön vissza tárgy és tárgyasítója viszonyában: az emberért van a jog — és nem fordítva: az ember újra és újra megszólítja hát, és *emberi hordozottságában* s működtettségében mindig újra a sajátjává, *magáévá teszi*. És amely eszközt, eljárást, kompetenciát vagy egyebet így objektíválásai és intézményépítései során beépítve történetesen közbeékel, nos, abban és annak útján, annak a módozatain keresztül.

Mindez pedig eleve mutatja a *jogváltozás két útját*, mely már eleve nem is képzelhető másként, mint a *működtetett tárgynak* vagy a *működtető alannak az aktiválásával*, tehát vagy *formális jogváltoztatással*, vagy mindenkori *napi újraértelmezések* informalizmusain keresztül.

Tárgy-e tehát a jog? Nyelvünk hordja. Még akkor is, ha magatartásban gyökerezik vagy visszatérő reagálás-módokban, mint az úgynevezett jogszokásnál. Hiszen a szokásnak közvetlenül személyes megtapasztalása — akár a benne élő, akár a külső megfigyelő részéről — mindig csak részleges, töredékes lehet; a többi pedig az annak elérhető (bár kimeríthetetlenül tág) egészét átlátóktól átadandó, elmesélendő.

A *nyelv* pedig csalfa közeg. Mihelyst benne vagyunk, a mienk is. Ám miközben személyiségünknek és éppen adott lelki állapotunknak a pusztán szavakkal kifejezhetetlen tartománya is belesűrűsödik abba, amit egy adott pillanat gesztusában, e kifejezhetetlen életérzés-teljességet néhány szóra redukáltan mondunk és írunk,¹⁴⁰ mégis a másikkal (tehát mindenki máshoz, aki nyelvi közösségünkben e személyes mienknek ugyanúgy társa vagy részese) már csak e mienknek, ennek a múltó és igazából visszaidézhetetlen, de egyszer mégis volt, mert megélt életérzés-totalitásnak pusztán a töredéke jut el; ez pedig már egy bizonyos felső, immár önmagában is valamiféle absztraktumot megtestesítő réteg, amit *jelentésként*

¹³⁸ Vö. <https://hu.wikipedia.org/wiki/Ned_Ludd> és <<https://hu.wikipedia.org/wiki/Luddizmus>>.

¹³⁹ Tűnődhetünk azon, vajon a XIX. század géprombolói nem annak kezdetleges, egyetlen dühös akcióban önmegvalósító utáncói voltak-e csupán, amit a múltat teljességében elpusztító büntetőhadjáratok és vallásháborút idéző hódítások szándékoztak elérni, a katár kultúra késő középkori megsemmisítésétől számos kelet-ázsiai ország jogi kultúrájának MAOista szellemiségű elpusztításáig, amikor is például Kambodzsában — magunk, jogtudományi intézetiek hallhattuk ezt, a régi kultúra a szó legszorosabb értelmében re-generálását segítő nagoyai konferenciák résztvevőiként — ennek már írmagja (így jogot idéző épülete, könyve, vagy akár szakembere) semmaradt? Vö. *Rebuilding Cambodia* Human Resources, Human Rights, and Law: Three Essays, ed. Frederick Z. Brown (Washington, D.C.: Johns Hopkins University The Paul H. Nitze School of Advanced International Studies Foreign Policy Institute 1993) vi + 116. S nem ilyesmi kísért-e vajon mai feminizáló vagy *black lives matter* típusú mozgalmak erős szakosakosításában?

Egyetlen előzmény, a bolsevik forradalom esettanulmányaként ld. pl. Varga 'Lenin és a jog' (2019).

¹⁴⁰ A konkrétan jelenlévő emberi gyakorlat teljességgel elérhetetlen a tudomány számára — írja Michel Villey *Réflexions sur la philosophie du droit* Les Carnets: Presses Universitaires de France 1995) [533], 364 [XVIII/11]: „la pratique qui joue dans le concret échappe au total à la science.”

szoktunk szótárakban rögzíteni. Ami tehát maga is *általánosítás terméke*, tömörítvény. Már pedig e jelentések nem „vannak”, hanem más szavakkal, tehát más jelentésekkel s azok társításaival leírtak s így viszonyba hozottak egy hatalmas szellemi-gondolati térben, mely valóságosként szintén nem létezik; hiszen *kizárólag nyelvgyakorlásunkban áll fenn*, csakis az élő kommunikációban rejtezik. S a kommunikáció, tudjuk, maga is csak része és eszköze cselekvő társadalmi létezésünknek, amelyben minden pillanatunk (még ha magunktól tervezettnek vagy akartnak gondoljuk is) valójában valamire válaszadás, hatásoknak a kölcsönhatásszerű terméke.

Objektív-e, semleges-e a nyelv? Igen is, meg nem is. Azért és addig létezhet csupán nyelv, amiért és ameddig a válaszban az „igen, objektív” is benne foglaltatik. De válaszunk egyszersmind „nem” is, mert az értéket társadalmi gyakorlatában az ember hordozza, s ez komoly társadalmi változásokon keresztül hosszabb távokban vagy idősíkokon csakúgy, mint mindannyiunk legszemélyesebb alakulásában olykor esetleg egyik pillanatról a másikra, rövid távon is bizonyosan felismerhető változásokat — szűküléseket és tágulásokat, áthelyeződéseket és hangsúlyeltolódásokat — mutat.¹⁴¹

A jogban bármi és minden: szó. Nemcsak az, amit szabálynak mondunk, hanem amit szokásként érzékelve tudatosítunk, magatartásként leírunk, intézményként (tehát magatartásban rejlő, ám számunkra lényeges s ezért kiemelendő összefüggést rejtő eljárásként, fórum gyanánt és ez utóbbi kompetenciájaként) megnevezve létrehozunk. Mert ahogy a tények sem maguktól járnak bíróságra, a normák is csak kommunikáltan, emberi közvetítéssel kerülnek ide.

A nyelvet *referenciájával* írja le a vizsgálódás — azzal, amivel valami külső vagy belső valóságnak gondolt helyett, annak jelöléseként áll. S ez lehet az, ami köztudottan van; az, ami most már azért van, mert éppen vizsgálódásunkkal feltártuk és önálló jelölőt adva néki, megneveztük; az, ami pusztán azért lehet vagy siker esetén lesz, mert akarjuk; illetőleg az, ami nem volt eddig, de most létrehoztuk éppen azzal, hogy keretként, gondolati gyűjtőpontként, vagy röviden: intézményként — feltételei meghatározását követően — elneveztük és ekként elismertettük.

Kommunikációnkkal ezáltal *virtuális világokat* mesterségesen teremtünk, melyek gondolkodásunkat immár a maguk virtuális becsatornázásaival terelik, sőt irányítják is. Hiszen olyan szövevényes *gondolati háló* jön ezzel létre, amelyben — amelynek belső kapcsolatrendszerében, annak fogalmi tisztázására, lehetséges alkalmazási mezőinek a feltérképezésére — anélkül is dolgozunk akadhat, hogy eközben a külvilággal, célszerű emberi gyakorlatunkban a konkrét pillanatnyi felhasználással szeretnénk különösebben törődni. Ideáltipikusan, a jogászságon belül például ilyen a jogtudós vagy a törvénykommentárt szerkesztő munkája.

A jogban ezek nyomán és módján jön fokról fokra létre — egymásra épülő vagy éppen a közvetlen előzményt felváltó törekvésként, avagy éppen elhatározott és megkövetelt gyakorlati irányként vagy ideológiaként — egyebek közt az írott formák elsősége, azok hierarchizálása, dogmatikai rendszer-következetességű újrafeldolgozása, majd azon eljárási módoknak, formáknak és főként indokoknak (vagy pontosabban: igazolási lehetőségeknek)¹⁴²

¹⁴¹ Szerkezetileg e kettősség emlékeztet arra a belső ellentmondásra, amelyről LUKÁCS ír a nyelv kapcsán: egyfelől kellően egyértelmű, hogy sikeres kommunikációt teremthessen, ámde és másfelől maradéktalan egyértelműsítése mégis kizárt, s ezt csak a rámutatás gesztusa pótolhatja. Hiszen amennyiben nem ezen belső ellentmondásban lebegne, úgy a végtelen változatoságú, miközben örökké változó világ végtelen, de változó összefüggéseinek megjelenítésére képtelenné válnék. Lukács *A társadalmi lét ontológiájáról* II (1976).

¹⁴² Európai kontinentális kultúránkban KELSENNel terjedt el az a teoretikus rekonstrukció, mely a normát döntési mintának, tehát a szankció kiszabásával végződő jogalkalmazási folyamatban nem oknak, hanem eljárási alapnak s a meghozott döntés igazolása referenciájának tekinti. Posztumusz ontológiájában LUKÁCS ezt nevezte beteljesedési rendszernek [*Verfüllungssystem*]. Vagyis saját nézőpontjából bármi a jogi folyamatból nem akkor lesz a jog sikeres megvalósulása, amikor általa valami jó történik vagy következik be a társadalomban, hanem

a kimunkálása, amelyeknek révén gondolhatóvá, következetes tömegesedése esetén pedig követendővé válhat bármilyen szűkítés vagy tágítás, átértelmezett, avagy prezumpatív vagy fikcionális jogkiterjesztés¹⁴³ — pusztán azzal, hogy a megszólított terminust vagy tételt hivatkozva az azt megszólító alany miként reagál.

Szó, szó, szó... Az ember megállapodottságot, rendet kíván maga körül, egy olyan világban, amelynek tárgyaiban, ember belakta projekcionálásaiban, tehát e tisztán emberi, mesterséges virtualításban mást sem tapasztal, csak állandó mozgást és változást, ami nemcsak egyedi valós tárgyakat érint vagy azok eseti pozicionálását, nemcsak egy terminust vagy azok halmazainak intézményi mivoltát, hanem azok legtágabb összefüggés-lehetőségeit is — hiszen az ember *folytonosan újragondolja önmagát*, s azt, amiben az ember létezik, tehát úgymond külső világát egyaránt.

Az ember reaktív, tehát a hozzá szüntelenül érkező impulzusokra így vagy úgy reagáló lény. S minél modernebb, azaz írásbeliséggel, könyvvel, tudás-kultúrával élő ember, a jelen szükségleteire koncentráción túl egyszersmind épít magának jövőképet is, többnyire olyant, amelyben a múlt tapasztalatának hasznosítására tesz kísérletet.¹⁴⁴ Tehát ívet von, hidat épít, következetességre törekszik, de sohasem feledve, hogy *feladata* a jelenben, a jelen számára, *a jelen kívánatos alakítására van*.

Ahogy a jog kezd a hierarchia csúcán álló uralkodó személynek vagy intézménynek a napi lététől és tetszésétől távolodó formát öltetni, önállósodó mivoltában — öngigazolás gyanánt is, de mindenekelőtt a végrehajtás hatékonnyá tételében egyöntetűsége törekedve — egyre inkább előtérbe kerül a *következetesség*, az ellentmondásmentesség igénye. A múlthoz kötődésében, az elmúltak továbbítetésében is szükségképpen megjelenik ez: úgy szóni tovább és/vagy vágni el ennek valahai teljességéből szálakat, hogy ezzel az, amivel az adott pillanatban azonosul, kristálytisztá s ezzel egyszersmind könnyebben átlátható képlettel szolgáljon.

De mindez a jelenben történik, a jelenért. S az adott jelen embere, ha történetesen a jogon munkálkodik, eleve *a jelen viszonyrendszerében érti a múlt szövegét*. Azt is, amit akár évszázadokkal korábban, s azt is, amit csak tegnapról mára írtak meg. *Legal imagination*¹⁴⁵ — a ma aktív felelőseként csak arra gondolhat, amit az általa megélt mának a spektrumából, ám a holnapra gondolva érvényesnek (helyesnek, szabályozandónak, vagy pontosabban: éppen így szabályozandónak) el tud képzelni. *Jogi képzelőerő*¹⁴⁶ tehát — amiben nincs az, amit máig terjedő tapasztalata alapján nem tud elgondolni. Mint ahogyan ez másfél évszázaddal ezelőtt büntetőjogi kodifikátorunkkal megesett, aki dogmatikai rendszer-teljességre törekvő német mintájától eltérően szégyennek tartotta volna arról rendelkezni, hogy mi legyen egy cselekmény státusa akkor, ha maga az állam nemcsak elkövetetne olyasmit, amit saját maga rendelt büntetni bűnként, de üldözhetősége elévültetéséig maga akadályozná saját joga szerint

akkor és kizárólag akkor, amikor az mintázottként elismerést nyer. Vö. Varga Csaba tollából 'Paradigmaváltás a jogi gondolkodásban: Carl Schmitt és a vágyott szintézis megkísértése' *Világosság* XLIV (2003) 7–8, 93–102 & <<http://www.vilagosság.hu/pdf/20031018121513.pdf>> ill. Varga *A jog helye...* (1981).

¹⁴³ Vö. Varga 'Presumption and Fiction' (2018). Az angol–amerikai bírói jogfejlesztésben játszott szerepét elemzi Maksymilian Del Mar 'Legal Fictions and Legal Change' *International Journal of Law in Context* 9 (December 2013) 4, 442–465.

¹⁴⁴ A 'jogi hagyomány' [*legal tradition*] ez: a 'jogi kultúra' [*legal culture*] azon lehetősége, amelyben a múlt gyakorlata igazoló jelentőséggel rendelkezik. Vö. Varga '»Jogi kultúra« és »jogi kultúrák«' (2020).

¹⁴⁵ James B[oyd] White *The Legal Imagination Studies in the Nature of Legal Thought and Expression* (Boston: Little, Brown 1973) xxxv + 986 & (abridged ed.) (Chicago: University of Chicago Press 1985) xxv + 302.

¹⁴⁶ CARL SCHMITTnél jelenik meg az elképzelhetőség gondolata, mint bármiféle szabályozás alapja. Vö. pl. Varga Csaba 'Paradigmaváltás a jogi gondolkodásban: Carl Schmitt és a vágyott szintézis megkísértése' *Világosság* XLIV (2003) 7–8, 93–102 & <<http://www.vilagosság.hu/pdf/20031018121513.pdf>>, valamint in *Carl Schmitt jogtudománya* Tanulmányok Carl Schmitt-ről, szerk. Cs. Kiss Lajos (Budapest: Gondolat 2004), 308–322 [ELTE Bibliotheca Iuridica, Acta Congressuum 9].

kötelező megtorlását.¹⁴⁷ Minden szó, minden összefüggés tehát a ma kontextusában hallik, fogódik fel, értelmeztetik. Márpedig a hermeneutika örök tanulsága, hogy *minden értelmezés újraértelmezés*, aminthogy a kommunikációban is minden helyzet új, bármennyire a tegnapi vagy az éppen imént befejezett aktus vagy eljárás rutinszerű folytatásának tetszik. Akár Dunánkban, akár Balatonunkban lépkedünk, valamiben pillanatról pillanatra mindig más és más a víz, amiként mások vagyunk mi magunk is. Mert minden létezés nem szünően áramlásszerű folyamat, és minden pillanata s mozzanata kölcsönhatás.

Nyilvánvaló, hogy mihelyest hermeneutikáról beszélünk, máris ellenfogalmiasításban leledzünk, hiszen ezzel a kérdéses jelhalmaz, a szöveg önmagában elégséges szerepét tagadjuk. Ugyanakkor amint hermeneutikáról szólunk, máris egy tágabb környezet korlátozó és becsatornázó hatását vizsgáljuk. Mindezek közös magja a nyelv, mely használatának célja szerint valamiféle jelentés rögzítését és átvitelének biztosítását szolgálja. Teljes összetettségében vizsgálva a folyamatot ezért arra kell következtetnünk, hogy mivel konvenciók és hagyományok szövedékében zajlik a jelentés mindenkori felfejtése, magukból e hagyományok konvencionalitásának új és új értelmezéseiből adódik az a fluiditás, amit a hermeneutikus vizsgálódásban észlelünk. Végső soron azonban megújulás és megőrződés egysége ez, hiszen egyidejű egymásban feloldódásuk valósul meg ilyenkor. Ebből adódik, hogy maga a folyamat leírásakor a kifejtés, az érvelés iránya határozza meg a súlypontot — merthogy kontinuitását elemezve ebben a *meghatározódást*, amennyiben pedig nagy időmetszetekben tetten érhető diszkontinuitását szeretném kimutatni, úgy ugyanebben a *véletlenszerű többlethatások egymásra halmozódását* hangsúlyozom.

A szavak csak csatornázzák, hogy hozzájuk milyen más szavakat társítunk. Ha szólítjuk, úgy szólnak; de hogy ezzel mit mondanak, vagyis hogy mi magunk mit értünk rajtuk, már tőlünk függ. Végső soron ezért *a nyelv nem más, mint önmagunk*: tömegességünkben, a nyelvhasználók közösségeként, a magunk értése és magunk általi használata számára; ám ha megtehetjük, mert hatalmunknak áll, hogy előírhassuk, úgy mások, akár egy egész társadalom számára is, mindannyiunk által követendőként. Ha felosztott szerzetesek egymáshoz s közös ügyükhöz múlt kötődésük érzelmi töltetével találkoznak, úgy ha nincs másom, mint egy törvényerejűvé tett szabály egyesületek alapítása és működtetése keretfeltételeiről, akkor, amennyiben olyan fontos ez nékem, elrettentetésül illegalitást kiáltva ezt alkalmaztatom, és ezzel e jámbor gyakorlatot akár államellenes bűn előkészületeként szankcionáltatom. S az már szóértéseink jövője, egy másik kor, tehát eltérő értékrend és kultúra velejárója lesz majd, ha ezt utólag, de ugyanannak a nyelvi játéknak a folytatásaként, esetleg már elítélem jognihilizáló önkényként. Mert *kultúra és nem jog*, prudens önmérséklés és nem jog az, amelyben egy társadalom mint nyelvhasználó közösség *megkísérelheti* értékei valamelyes *folyamatosságának kivívását*, netalán standardizálását, tehát saját élete számára megszilárdultként rögzítését. Angliában valaha törekedtek a *plain language* elérésére — arra, hogy alanyok, állítványok s határozó nyelvi bővítmények egyértelműen jelentsenek, vagyis hogy metaforikus vagy szimbolikus terminusok tobzódó eluralkodását eredményező nyelvburjánzások ne söpörjék el a nyelvet, a nyelvi közlés hitelét, egyértelműségét. Nem véletlen, csak pontosan egy ilyen hagyomány folytatása, hogy később BENTHAM már nevesítetten a fikciók használata ellen kelt ki.¹⁴⁸

Próbálkozhatunk ugyan — és kell is próbálkoznunk —, hogy mindezen a nyelv természetében rejlő lehetőségeket mérsékeljük. Ámde azon nem változtathatunk, hogy a nyelv az ember teremtménye, s így az ember marad ura a nyelvének is. Az ember teremtette ún. második természetben alkothatunk olyan összetett viszonyrendszereket, amelyeknek

¹⁴⁷ Háttérként lásd Varga Csaba *Jogállami? átmenetünk?* (Pomáz: Kráter 2007) 241 [PoLíSz sorozat könyvei 5] & <<http://mek.oszk.hu/14800/14850>>.

¹⁴⁸ C. K. Ogden *Bentham's Theory of Fictions* (London: Kegan Paul, Trench, Trübner 1932 [reprint (New York: AMS Press 1978)]) xlii + 161.

keretében dolgokat dolgokkal kapcsolva embertől létrehozott virtuális tárgyösszefüggéseket önállósítunk úgy, hogy ezentúl ezek — intézményekként és hasonlókként — már látszat szerint önmaguktól mozogjanak, egyenesen akár önmagukat termeljék újra elő (*reificatio*), sőt hogy ezek halmazai akár megváltoztathatatlan fenyegető erőként lépjenek fel ezek megszilárdításában végtelen egyesek, csoportjaik, akár egyenesen egy egész társadalom többségével szemben (*alienatio*); mindez azonban nem a nyelvnek vagy nyelvhasználatnak, hanem a társadalmi gyakorlatnak a ténye, ontologikus valósága, mely egyebek közt persze nyelvi kifejezésekkel is él. Merthogy *a nyelv* maga mégsem valóság, mégsem „van”, hanem *közvetítő közegként a használata folyamatában leledzik*, utólag kideríthető múltbéli folyamatossággal, megszakításokkal, állandó változással — még ha a pillanatok szintjén ez esetleg nem is tetten érhető.

A kultúrától, vagyis attól kezdve, ahogyan a világot s benne magunkat felfogjuk, minden, amit *második természetként* létrehoztunk, *konvencionális*. *In toto* függvénye annak, amit rajta s benne, legkisebb elemében is értünk. Már pedig a társadalmi gyakorlatban konvencionális eleve az lehet, ami nyelviileg kifejezett. A nyelv így valóban társas emberlétünkben működő közvetítő közeg. Amennyiben egyre bonyolultabbá váltan önállósuló cselekvési és kapcsolati hálókat építünk egyre profilírozottabbá alakított társadalmi cselekvésünk számára, ezeknek a saját terepükben történő használatára e közös ún. köznyelvből szintén valamelyest *önállósuló nyelvek* fejlesztetnek ki, amik nevesítéseik specifikus használatával akár maga a nyelv részleges különválásáig terjedhetnek. Hiszen köztudott: a jogban egy magatartás köznyelvi leírása és megnevezése csakis addig számíthat figyelemre, amíg ennek ún. tárgynyelvi kifejezését a jog saját meta-nyelvére át nem írták; és a jog már maga rendelkezhet arról, hogy egyéb összefüggésekben mikor, milyen feltételek közt és mely határig vihető be köznyelv egy jogi eljárásba. És mindennek révén nemcsak nyelviileg különülnek el különféle önállósuló cselekvési szférák, de bennük *a cselekvés logikája*, menete, és nem utolsó sorban igazolási lehetősége is *önállósul*, vagyis a kérdéses szférának, így például a jog saját kritériumrendszerének a függvényévé válik. A nyelvet fenntartó ösztársadalmi konvencionálisra így újabb, egyre professzionálisabb és elkülönültebb konvencionálisok épülnek.

Bámuljuk a részecske-fizika s az elméleti fizika teoretikus vívmányait olyasmikről, amiket sohasem láthatunk. S miközben a fizikatörténet szól erről, arról is szól, hogy bár ezek, feltárt összefüggéseik, vagyis úgynevezett törvényszerűségeik immár jelenkorunk realitása, mégis, mindennapjainkban elégséges, ha fél évezreddel korábbi, közvetlen emberi megtapasztalásunkat elméletileg megfogalmazó világképi látásmódra, NEWTON fizikájára s benne a folyamatok okozatosságának hagyományára hagyatkozunk. Nos, ugyanígy belénk ivódottan ragaszkodunk a nyelv valóság-reprodukcióként felfogott szemléletéhez, az *adequatio rei et intellectus* képzetéhez, vagyis ahhoz, hogy nyelvünkben a szavak tárgyak helyett állanak, s ezzel a külvilágot legkisebb alkotójától végtelen összefüggéseig nyelviileg replikálhatjuk, megjeleníthetjük. Pedig a jogtudományban még csak alig száz éve írták le először, hogy *rendszeralkotó terminusai*, bár közsavakból kölcsönöztettek, egy mesterséges gondolati rendszer rendszertani pozíciójának, azaz egy merő *locus*nak a jelölésén túl *nem jelentenek semmit*; hiszen egyetlen szerepük az, hogy számos szabálytól felállított kritériumszerűséget ökonomizáltan, egyetlen jellel jelöljenek.¹⁴⁹ Tehát amit mondanak, az nincs; ámde mindazonáltal a jogi játék *referencia-vitáiban útjelzőként*, azaz a jogászai cselekvés bizonyos (és nem más) irányba történő ösztönzőjeként, becsatornázójaként szolgálnak. Amint hogy — visszatérve az előbbi hasonlatra — legkésőbb a XIX. század vége

¹⁴⁹ Alf Ross 'Tû-Tû' *Harvard Law Review* 70 (March 1957) 5, 812–825 — magyar fordításban in *Jog és nyelv* szerk. Szabó Miklós & Varga Csaba, ford. Bragyova András (Budapest: Osiris 2000), 121–131 [Jog filozófiaiak] —, valamint Bartosch Brožek 'On tû-tû' *Revus* [Online], 27 (2015), 15–22 & <<https://journals.openedition.org/revus/3426>>.

óta tudjuk, hogy világunk több és más, mint amit érzékszerveinkkel akár közvetetten megtapasztalhatunk, és ugyanígy: nyelvünk sem valóság^{leírás}, hanem egy gondolati meta-háló teremtése, amelyet több-kevesebb sikerrel azután majd a valóságra vetíthetünk. És minthogy intellektualitásunk megélése is cselekvés, így az arra ható bármiféle kondicionálásban — érdekkövetésben, akaratban, az adott pillanat jelenlévő lelki kondicionáltságában — egyaránt osztozik.

Isteni teremtettségünkben ma is túlélő ősi tóposzainkkal — az *ancilla theologiae* mintájára — nemcsak a természet rendjét, de jogi gondolkodásunkban úgyszólván máig az emberi viselkedést is *teologikus minta* mentén szemléltük, mégpedig „Isten – törvény – természet” módjára és képlete mentén „jogalkotó – szabály – követés/nemkövetés” hármasságában.¹⁵⁰ És csak az antropológiából tudhattuk meg a XX. századdal indulóan, hogy *nem* ilyesféle *ok-okozati láncban*, hanem véletlenszerűségekől tüzdeltén, *stochasztikusan* zajlik az egész társadalmi folyamat. Azaz a mindennapokban mindközönséges figyelemmel szoktunk cselekedni, s ha kockázat-veszélyeket mérlegelve is, mégis a pillanat érdekérvényesítési lehetőségeinek a foglyaként; és *csak járulékosan*, egyebek közt, leginkább újramegfontoláskor vagy igazolás esetleges kényszerében merül fel — ha egyáltalán — a jog, a jogi *kriterialitás*.¹⁵¹

Nos, ebben a kettősségben, jelesül hogy — az eredeti fogalmi megkülönböztetést¹⁵² itt új értelemben s összefüggésbe helyezve — egyfelől a jogban mindig adott egy szöveg, amit jogászvilágképünkben a jognak nevezünk (*law in books*), másfelől pedig tényként adott ennek értése, amivel az adott értés-kultúrában ezt mint *hic et nunc* konkrét, az esetre alkalmazott jogot hatóságilag kikényszerítik (az előbbi párjaként felfogott *law in action*). Nos, ez utóbbiban már eleve benne rejlik mind a sokféle változatosság, mind a változandóság lehetősége. Benne rejlik továbbá, hogy természeténél fogva ez már nem tételezhető, legfeljebb az értési gyakorlat leírásában (dogmatikaként, kommentárként) más szavakkal körülírható. Mindazonáltal bármiféle szöveghez hasonlatosan erről kiváltképpen elmondható, hogy ezzel arra, amit *textus-objektíválásunkkal* második valóságként építünk, egyszersmind a második valóságra egy újabb réteget, *értés-gyakorlatot* emelünk.

Nos, a jogban a történeti látásmód megalapozásának angol klasszikusa ennek lehetőségére már másfél évszázada felfigyelt. „A ‘jogi fikció’ terminusát bármely olyan kifejezésre alkalmazom — írta —, mely elrejtí vagy megkísérli elrejtíni azt a tényt, hogy a jogszabály módosulást szenvedett azáltal, hogy bár szavai változatlanok maradtak, működése azonban módosult [...]. Merthogy a jog ezáltal egészében változott; a fikció pedig az, hogy az maradt, ami korábban volt.”¹⁵³ Ez persze még nem a *heuristicum* gondolatának a jogba bevezetése

¹⁵⁰ Lásd Krawietz ‘A jog lépcsős felépítésének tana’ (1988).

¹⁵¹ Vö. pl. Robert B. Edgerton *Rules, Exceptions, and Social Order* (Berkeley: University of California Press 1985) ix + 328 és Noel B. Reynolds ‘Rule of Law in Legal and Economic Theory’ in *Law at the Turn of the 20th Century* International conference, Thessaloniki, 1993, ed. L. E. Kotsiris (Thessaloniki: Sakkoulas Publications 1994), 357–376.

¹⁵² Pound ‘Law in Books and Law in Action’ (1910).

¹⁵³ Henry Sumner Maine *Ancient Law Its Connection With The Early History Of Society And Its Relation To Modern Ideas* (London: Murray 1861) x + 415, 25–26; vö. még Marc Goëtzmann *Droit et changement social dans l’oeuvre de Henry Sumner Maine* [Master 1] (Paris: Sorbonne 2013) 155 & <https://www.academia.edu/34849496/MASTERS_DISSERTATION_LAW_AND_SOCIAL_CHANGE_IN_HENRY_SUMNER_MAINES_THOUGHT>.

Megjegyzendő, hogy MAINE korára már befejezett életmű volt JEREMY BENTHAMÉ, aki szenvedélyes küzdelmet folytatott egyebek közt „a fikció pestises levegője” ellen. *The Works of Jeremy Bentham* I: Principles of Morals and Legislation, Fragment on Government, Civil Code, Penal Law) [1843] in <http://files.libertyfund.org/files/2009/Bentham_0872-01_EBk_v6.0.pdf>, 1153 szerint ti. “Fiction, tautology, technicality, circuitry, irregularity, inconsistency remain. But above all, the pestilential breath of Fiction poisons the sense of every instrument it comes near.” Ld. még Nomi Maya Stolzenberg ‘Bentham’s Theory of Fictions –

vagy a jogban érvényesítése volt, hiszen a *plain language* kívánalmának természetes velejárójaként ő még az abból eredő *plain meaning*ben bízott — abban, hogy a nyelvben szavainknak s kifejezéseinknek van valamiféle természetes jelentésük, amit persze nyelvrontó önkényünk torzíthat vagy nyelvújító vállalkozásunk tovább alakíthat.

Márpedig — összegzésszerűen — a jogban a heurisztika tudatosodása s ezzel az informális jogváltoztatás lehetősége és folyvást végbementként rekonstruálható ténye annak számára, aki a jogváltozásra nem belülről, a jogtudományi vizsgálódás formális tárgyaként, hanem társadalomtudományilag szélesebb perspektívában, például a társadalmi mozgásokban és mozgalmakban megfogalmazódó követelések jogi elismertetése lehetőségeinek a nézőpontjából tekint, immár hármasszoros jogász szereplői és tevékenységi körben kecsegtethet befolyásgyakorlással s lehetséges hatással, hiszen itt egyfelől a *jogalkotás* és másfelől a *jogalkalmazás* mellé harmadikként felsorakozik még a *jog gyakorlatba ültetésének* teljes szférája úgyszintén.¹⁵⁴

5. Jogváltozás és társadalmi–jogi változás: Összefoglalás

A jogváltoztatás nem öncél, hanem a jog és társadalmi közege közti szerves funkcionális kapcsolattartás kínálkozó eszköze. A jogváltoztatás elvi lehetőséget teremt akár e kapcsolódás kieszközlésére, akár a társadalmi közeg felismerten kívánatos fejlesztésének előmozdítására vagy felgyorsítására, de önmagában sem ennek *sine qua non* előfeltételét, sem e kapcsolódás vagy fejlesztés garanciáját nem tartalmazza. Hiszen társadalom és jog kapcsolata éppen nem mechanikus,¹⁵⁵ hanem emberi tudatosságot, érdekeltséget és tettekézséget is aktiváló összetett kölcsönhatásokban kifejeződő különféle közvetítések sorára épül, amik úgy „avatkoznak be más tevékenységek komplexumába, hogy eközben maguk sem mások, mint állandósult (s nem egy tetszőleges időben indítandó vagy zajló) társadalmi folyamatok.”¹⁵⁶

Ugyanakkor ha a jogváltoztatásra nem belülről, a jogász lehetőségei nézőpontjából, hanem a másik pólusról, a külső valóság alakíthatósága felől tekintünk, úgy már leginkább fenntartásokkal, az összetettségben adott közvetettségekből adódó többsúlyúségre történő figyelmeztetéssel találkozhatunk. Röviden szólva azzal, hogy csekélyek a jog lehetőségei, merthogy — metafórikus kifejezéssel élve — „Kívül áll a jog hatalmán, hogy megelőzze a múltó idő, a klíma szeszélye vagy az emberi apátia pusztításait. Gyógyítani nem tud; csupán és legfeljebb segít... Egyszerű törvényhozási megoldás semmire sincs”.¹⁵⁷ És találkozhatunk persze azzal is, mint láttuk, hogy már tényénél fogva bármi változtatás éppen a jog alapvető funkciójával fut szembe, minthogy ez nem más, mint a mindenkori *status quo* védelme, azaz rendszer-stabilizáció.¹⁵⁸ Mindebben pedig az a végső teoretikus üzenet, hogy jogváltoztatástól a tényleges társadalmi-jogi változás esélyéig hosszú, bonyolult, rögös és éppen nem

A »Curious Double Language«⁷ *Cardozo Studies in Law and Literature* 11 (1999), 223–261 & <https://weblaw.usc.edu/assets/docs/Stolzenberg_Bentham.pdf>.

¹⁵⁴ Gustafsson & Vinthagen 'Law on the Move' (2013), 40 ezt *preparation of the law, application of the law*, valamint *implementation of law* szakaszainak és viszonylag önálló területeinek nevezi.

¹⁵⁵ Julie Ringelheim 'Droit, contexte et changement social' *Revue interdisciplinaire d'Études juridiques* 70 (2013) 1, 157–163 & <<http://hdl.handle.net/2078.1/168901>>.

¹⁵⁶ John Dewey 'My Philosophy of Law' in John Dewey *The Later Works 1925–1953*, vol. XIV, 1939–1941: *Essays, Reviews and Miscellany*, ed. Jo Ann Boydston (Carbondale: Southern Illinois University & London: Feffer & Simon), 115–122, 117 ["as intervening in the complex of other activities, and as itself a social process, not something that can be said to be done or to happen at a certain date."].

¹⁵⁷ Jude Wallace 'A New Kind of Legal Change' *Legal Service Bulletin* [Melbourne] 3 (December 1978) 6, 245–249, 246 ["It is beyond the law to prevent ravages of time, weather and human apathy. All law can do is help, not cure [...]. A simple legislative solution is not available"].

¹⁵⁸ Pl. Jerzy Wróblewski 'Law as an Instrument of Social Homeostasis' *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* 67 (1981) 1, 1–13.

kockázatmentes az út. Ennek vizsgálata azonban már a jogváltozások hatásterületére alkalmazott szociológia, szociálpszichológia, s ezek társtudományainak a feladata.¹⁵⁹

Amennyiben pedig a két oldalt egymással szembesítjük, vagyis a jog segítségét (is) keressük ahhoz, hogy a társadalomban előrehaladó s egymásra ráépülő, ugyanakkor a társadalomba szilárdan be is épülő változást idézzünk elő — ennek programszerűsített változata volt a hajdani szocialista reform-remények nyugati párhuzamaként világszerte fellépő modernizációs program¹⁶⁰ —, akkor újabb következtetésekhez érkezhünk, amelyek persze nagyrészt korábbi megfigyelések, tapasztalatok nyomán elsőként a jogszociológia makro-szintű vizsgálódásaiban fogalmazódtak meg, ám mára már elég egyértelműek ahhoz, hogy mintegy a jogot az állandósult jogváltozás éthoszában látó elköteleződéseknek valamelyes ellensúlyául szolgáljanak. Mert ezek szerint (1) bármit is teszünk a jogban, először és elsődlegesen, legfontosabb és legnehezebben felépíthető instrumentális értéként *a jog presztízsét* kell óvnunk; (2) tudatában kell lennünk annak, hogy a társadalmi reformok a társadalomtól következetesen kiharcolt *reform-mozgalom* útján, nem pedig legrövidebbre zárva a kört, hatalmi szóval és felülről, egyszerű *jogocstroival* vívandók ki; és végül, (3) a jog annál erősebbnek bizonyul, minél kevésbé támaszkodunk rá s minél kevesebbet használjuk, vagyis még csak a vele élés megfontolásakor is minél inkább csakis *ultima ratio* gyanánt és eseteiben tekintjük alkalmazandónak.

Paradoxikusnak tetszik, hogy fejtegetéseinkben következtetéseink mintha végig nemcsak ellentmondásra épülnének, de maguk is ellentmondást fejeznének ki. Nos, világunk nem axiomatikus, sőt fogalmiságainkban felfogva nem is rendszerszerű. Különműségeiben a saját javát kereső ember fundamentális és instrumentális értékei pedig aligha lehetnek mások, mint külön-külön e világba belevetített homogenitások, amik kizárólag kényes és minden esetben újból elvégzendő mérlegeléssel előállított egyensúlyban érvényesítve járulhatnak hozzá a közösségi integritás fenntartásához. Nem véletlen, hogy ősiségünkől a joggyakorlás magas szintjére érkezve a rómaiak *arsnak* nevezték a mesterséget, mely akár a kézművesből, akár a jogművesből emberi környezetünket megalkotó *homo faber* teremt, hiszen — nemrégiben mondták még így eleink — judíciumában éli meg jogászi bölcsességét.

IRODALOM

- Carlos E. Alchourrón & Eugenio Bulygin *Análisis lógico y derecho* (Madrid: Centro de Estudios Constitucionales 1993) xxxvi + 625 [Derecho y justicia 24], 410
- David L. Alderson & John C. Doyle 'Contrasting Views of Complexity and their Implications for Network-centric Infrastructures' *IEEE Transactions on Systems, Man, and Cybernetics Part A: Systems and Humans* 40 (July 2010) 4, 839–852 & <<http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.707.3497&rep=rep1&type=pdf>>
- Anthony Allott *The Limits of Law* (London: Butterworths 1980) xxii + 322

¹⁵⁹ Ld. pl. Per Stjernqvist 'How are Changes in Social Behaviour Developed by Means of Legislation?' in *Legal Essays A Tribute to Frede Castberg on the Occasion of his 70th Birthday*, 4 July 1963 (Oslo: Universitetsforlaget 1963); Vilhelm Aubert 'Some Social Functions of Legislation' *Acta Sociologica* 10 (1967) 1–2, 97–120 [& Vilhelm Aubert 'A törvényhozás néhány társadalmi funkciója' in *Jog és szociológia* szerk. Sajó András (Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó 1979), 319–328]; Sajó András *Társadalmi-jogi változás* (1988).

¹⁶⁰ Akadémiai intézeti életemben így váltotta az 1960-as évek szovjet atomháborús fenyegetettségére reakcióként fellépő »World Peace through Law« mozgalmát mintegy másfél évtizeden belül a »modernization of law« súlypontsága. Jellemző a hívószavak divatszzerűségére, hogy a Harvard Library anyagában könyvcímként a „World Peace through Law” mintegy 150-szer fordul elő; a „modernization” terminusnak 1900–1950 közötti 90 körüli előfordulásával szemben a következő fél évszázadban már 2800, az ezredfordulótól máig terjedő csupán két évtizedben pedig immár 3600 alkalommal fordul elő. A magyar jogtudományban monografikus szintet elérően ennek felelt meg Kulcsár Kálmán tollából *A modernizáció és a magyar társadalom* Tanulmányok (Budapest: Magvető 1986) 428 [Elvek és utak], majd *A modernizáció és a jog* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1989) 227.

- Douglas W. Arner 'Adaptation and Resilience in Global Financial Regulation' *North Carolina Law Review* 89 (June 2011) 5, 1579–1628
- Craig Anthony Arnold & Lance H. Gundersen 'Adaptive Law and Resilience' *Environmental Law Reporter News & Analysis* 43 (May 2013) 5, 10426–10443
- Vilhelm Aubert 'Some Social Functions of Legislation' *Acta Sociologica* 10 (1967) 1–2, 97–120 [& Vilhelm Aubert 'A törvényhozás néhány társadalmi funkciója' in *Jog és szociológia* szerk. Sajó András (Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó 1979), 319–328]
- The Babylonian Laws* ed. G. R. Driver & John C. Miles, I–II (Oxford: Clarendon Press 1952–1955) [Ancient Codes and Laws of the Near East]
- David Beetham *The Legitimation of Power* (Atlantic Heights, New Jersey: Humanities Press International 1991) viii + 267 [Issues in Political Theory]
- The Works of Jeremy Bentham* I: Principles of Morals and Legislation, Fragment on Government, Civil Code, Penal Law [1843] in <http://files.libertyfund.org/files/2009/Bentham_0872-01_EBk_v6.0.pdf>
- Jeremy Bentham 'A Fragment on Ontology' in *Works* VIII, ed. J. Bowring (Edinburgh: William Tait 1843), 199 {ill. in <<https://oll.libertyfund.org/titles/bentham-the-works-of-jeremy-bentham-vol-8->>}
- Per Olof Bolding 'Reliance on Authorities or Open Debate? Two Models of Legal Argumentation' *Scandinavian Studies in Law* 13 (Stockholm: Almqvist & Wiksell 1969), 59–71
- Bartosz Brożek 'On tû-tû' *Revus* [Online], 27 (2015), 15–22 & <<https://journals.openedition.org/revus/3426>>
- Robert C. Clark 'The Interdisciplinary Study of Legal Evolution' *Yale Law Journal* 90 (April 1981) 5, 1238–1274
- The Complete Code of Hammurabi* English & Akkadian, ed. H.-Dieter Viel, 1–2 (München: LINCOM Europa 2005) 799
- Robert M. Cover 'Nomos and Narrative' *Harvard Law Review* 97 (1983–1984) 1, 4–68 & <https://digitalcommons.law.yale.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3690&context=fs_s_papers>
- Benedetto Croce *Történelem és szabadság* szerk. Csécsy Imre (Budapest: Századunk 1940) 133
- René David 'Existe-t-il un droit occidental?' in *XXth Century Comparative and Conflicts Law Legal Essays in Honor of Hessel E. Yntema*, ed. Kurt H. Nadelmann, Arthur T. von Mehren & John N. Hazard (Leyden: Sythoff 1961), 56–64
- Maksymilian Del Mar 'Legal Fictions and Legal Change' *International Journal of Law in Context* 9 (December 2013) 4, 442–465
- John Dewey 'My Philosophy of Law' in John Dewey *The Later Works 1925–1953*, vol. XIV, 1939–1941: Essays, Reviews and Miscellany, ed. Jo Ann Boydston (Carbondale: Southern Illinois University & London: Feffer & Simon), 115–122
- John Dickinson 'Legal Change and the Rule of Law' *Dickinson Law Review* 44 (March 1940) 3, 149–161
- Paul Dolan 'Social Responsiveness of State Courts' *University of Pittsburgh Law Review* 11 (Winter 1950) 2, 250–255
- William O. Douglas *Stare Decisis* ([New York]: Association of the Bar of the City of New York 1949) 34 [Benjamin N. Cardozo Lectures 1949]
- Ronald Dworkin *Justice for Hedgehogs* (Cambridge, Mass.: The Belknap Press of Harvard University Press 2011) xi + 506
- David Dyzenhaus *Legality and Legitimacy* Carl Schmitt, Hans Kelsen and Hermann Heller in Weimar (Oxford: Clarendon Press 1997) xiv + 283
- Eörsi Gyula *Összehasonlító polgári jog* Jogtípusok, jogcsoportok és a jogfejlődés útjai (Budapest: Akadémiai Kiadó 1975) 632
- Robert B. Edgerton *Rules, Exceptions, and Social Order* (Berkeley: University of California Press 1985) ix + 328
- Eugen Ehrlich *Freie Rechtsfindung und freie Rechtswissenschaft* Vortrag, gehalten in der Juristischen Gesellschaft in Wien (Leipzig: C. L. Hirschfeld 1903) 40 in *Jog és filozófia* Antológia a század első felének polgári jogelméleti irodalma köréből, szerk. Varga Csaba (Budapest: Akadémiai Kiadó 1981), 73–98
- Eugen Ehrlich 'Ein Institut für lebendes Recht' *Juristische Blätter* 1911/20, 229–231 és 1911/21, 241–244
- Eugen Ehrlich *Das lebende Recht der Völker der Bukowina* Fragebogen für das Seminar für lebendes Recht mit Einleitung vom Seminarleiter (Czernowitz: Allgemeine Druckerei 1913) 16
- Eugen Ehrlich *Grundlegung der Soziologie des Rechts* (München & Leipzig: Duncker & Humblot 1913) 409 & <<https://archive.org/details/grundlegungsderso00ehrl/page/n8/mode/2up>>
- Melvin Aron Eisenberg 'Participation, Responsiveness, and the Consultative Process: An Essay for Lon Fuller' *Harvard Law Review* 92 (December 1978) 2, 410–432
- [Friedrich] Engels *A természet dialektikája* [1898] ford. Gáspár Endre (Budapest: Szikra 1948) 118
- Sally Engle Merry 'Law, Culture, and Cultural Appropriation' *Yale Journal of Law & the Humanities* 10 (Summer 1998) 2, 575–604

- Luigi Ferrajoli 'The Past and the Future of the Rule of Law' in *The Rule of Law History, Theory and Criticism*, ed. Pietro Costa & Danilo Zolo (Dordrecht: Springer 2007), 323–352 [Law and Philosophy Library 80], 336–340
- J. J. Finkelstein 'The Goring Ox' *Temple Law Quarterly* 46 (1973), 169–290 {reprint in *Transactions of the American Philosophical Society* 71 (1981) 2}
- Jill E. Fisch 'Retroactivity and Legal Change: An Equilibrium Approach' *Harvard Law Review* 110 (March 1997) 5, 1055–1123
- Jerome Frank *Bírászkodás az elme ítélőszéke előtt* Válogatott írások, ford. Badó Attila (Budapest: Szent István Társulat 2006) 164 [Jogfilozófiaiak]
- Lon L. Fuller 'The Forms and Limits of Adjudication' *Harvard Law Review* 92 (December 1978) 2, 353–409
- Marc Goëtzmann *Droit et changement social dans l'oeuvre de Henry Sumner Maine* [Master 1] (Paris: Sorbonne 2013) 155 & <https://www.academia.edu/34849496/MASTERS_DISSERTATION_LAW_AND_SOCIAL_CHANGE_IN_HENRY_SUMNER_MAINES_THOUGHT>
- Nelson Goodman *Fact, Fiction, and Forecast* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1955) 126, 65–68
- R. H. Graveson 'Les méthodes de réforme du droit' *Revue internationale de Droit comparé* 19 (avril–juin 1967) 2, 353–361 & <https://www.persee.fr/doc/ridc_0035-3337_1967_num_19_2_14819>
- Michael Steven Green 'Legal Revolutions: Six Mistakes about Discontinuity in the Legal Order' *North Carolina Law Review*. 83 (January 2005) 2, 331–410
- Bernhard Großfeld 'Comparatists and Languages' in *Comparative Legal Studies Tradition and Transitions*, ed. Pierre Legrand & Roderick Munday (Cambridge: Cambridge University Press 2003) vii + 520
- Håkan Gustafsson & Stellan Vinthagen 'Law on the Move: Reflections on Legal Changes and Social Movements' *Retfærd* 36 (2013) 2 [No. 141], 23–59 & <https://www.academia.edu/37096544/Law_on_the_Move_Reflections_on_Legal_Change_and_Social_Movements>
- Lord Hailsham 'Obstacles to Law Reform' *Current Legal Problems* 34 (1981) 1, 279–290
- Oona A. Hathaway 'Path Dependence in the Law: The Course and Pattern of Legal Change in a Common Law System' *Iowa Law Review* 86 (January 2001) 2, 601–666 & [John M. Olin Center for Studies in Law, Economics, and Public Policy Working Papers 270] in <http://digitalcommons.law.yale.edu/lepp_papers/270> (2003), 101–165
- Christina Ho 'Law as Categorical Thinking and Health as Resilience?' in *Workshop on Legal Migrations, Vulnerability, and Resilience* (December 9–10, 2016, Atlanta, Emory University School of Law), 1–6
- Crawford S. Holling 'Resilience and Stability of Ecological Systems' *Annual Review of Ecology and Systematics* 4 (1973), 1–23
- [Oliver Wendell Holmes] 'Book Notices' {Langdell review} *American Law Review* 14 (1880), 233
- O. W. Holmes, Jr. *The Common Law* (Boston: Little, Brown 1881) xvi + 422 & <<https://www.gutenberg.org/files/2449/2449-h/2449-h.htm>>
- Tracy-Lynn Humby 'Law and Resilience: Mapping the Literature' *Seattle Journal of Environmental Law* 4 (2014) 1, 85–130 & <<https://digitalcommons.law.seattleu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1032&context=sjel>>
- Jaakko Husa 'Developing Legal System, Legal Transplants, and Path Dependence: Reflections on the Rule of Law' *The Chinese Journal of Comparative Law* 6 (December 2018) 2, 129–150 [<https://0-doi-org.catalogue.libraries.london.ac.uk/10.1093/cjcl/cxy008>]
- Interpreting precedents* A comparative study, ed. D. Neil MacCormick & Robert S. Summers (Aldershot & Brookfield, USA: Ashgate/Dartmouth 1997) xi + 585 [Applied legal philosophy]
- Bernard S. Jackson 'The Goring Ox again' *Journal of Juristic Papyrology* 18 (1974), 55–93
- Ankoo Jain & Cally Jordan 'Diversity and Resilience: Lessons from the Financial Crisis' *University of New South Wales Law Journal* 32 (2009) 2, 416–446
- Ivor Jennings *The Approach to Self-Government* (Cambridge: Cambridge University Press 1956) viii + 204
- Otto Kahn-Freund 'Industrial Relations and the Law: Retrospect and Prospect' *British Journal of Industrial Relations* 3 (1969), 301–316
- A. K. R. Kiralfy 'The Adaptation of Legal Institutions to New Uses' *University of New Brunswick Law Journal* 14 (1964), 21–34
- Julius Kraft 'Über das methodische Verhältnis der Jurisprudenz zur Theologie' *Revue internationale de la théorie du droit* [Brno] III (1928–1929), 52–56 {‘On the Methodical Relationship between Jurisprudence and Theology’ *Law and Critique* 4 (1993) 1, 117–123}
- Werner Krawietz 'A jog lépcsős felépítésének tana – a politikai teológia szekularizációja' [‘Die Lehre vom Stufenbau des Rechts – eine säkularisierte politische Theologie?’] in W. Krawietz/ H. Schelsky (Hrsg), *Rechtssystem und gesellschaftliche Basis bei Hans Kelsen* hrs.g. Werner Krawietz & Helmut Schelsky = *Rechtstheorie* Beiheft 5 (1984), 255–272] *Jogtudományi Közlöny* XLIII (1988) 5, 284–289

- Kulcsár Kálmán *A modernizáció és a magyar társadalom* Tanulmányok (Budapest: Magvető 1986) 428 [Elvek és utak]
- Kulcsár Kálmán *A modernizáció és a jog* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1989) 227
- Martina Künnicke *Tradition and Change in Administrative Law An Anglo–German Comparison* (Berlin, etc.: Springer-Verlag 2007) xii + 266
- V. I. Lenin *Materializmus és empiriokritizmus* Kritikai megjegyzések egy reakciós filozófusról [1909] ford. Czóbel Ernő (Budapest: Szikra 1948) 396
- Margaret Levi ‘A Model, a Method, and a Map: Rational Choice in Comparative and Historical Analysis’ in *Comparative Politics Rationality, Culture, and Structure*, ed. Mark Irving Lichbach & Alan S. Zuckerman (Cambridge: Cambridge University Press 1977) xiii + 321 [Cambridge Studies in Comparative Politics], 19–41
- A. William Draper Lewis ‘Adaptation of the Law to Changing Economic Conditions’ *American Bar Association Journal* 11 (1925) 1, 11–14
- Titus Livius *A római nép története a város alapításától* [Rerum Romanorum ab Urbe condita libri] ford. Kis Ferencné, I–IV (Budapest: Európa 1963)
- Orly Lobel ‘The Paradox of Extralegal Activism: Critical Legal Consciousness and Transformative Politics’ *Harvard Law Review* 120 (2007), 937–988, 949–957 & <<https://cdn.harvardlawreview.org/wp-content/uploads/pdfs/lobel.pdf>>
- Niklas Luhmann *Ausdifferenzierung des Rechts* Beiträge zur Rechtssoziologie und Rechtstheorie (Frankfurt am Main: Suhrkamp 1981; 1999) 456
- Niklas Luhmann *Law as a Social System* [Recht der Gesellschaft (Frankfurt am Main: Suhrkamp 1993)] trans. Klaus A. Ziegert (Oxford: Oxford University Press 2004) viii + 498 [Oxford Socio-legal Studies]
- Lukács György *A társadalmi lét ontológiájáról* I–III (Budapest: Magvető 1976; ²1985)
- Xiaobo Lü ‘Rory Truex. Making autocracy work: representation and responsiveness in modern China. (New York: Cambridge University Press, 2016)’ [book review] *China Quarterly* (December 2017), No. 232, 1118–1119
- Henry Sumner Maine *Ancient Law Its Connection With The Early History Of Society And Its Relation To Modern Ideas* (London: Murray 1861) x + 415
- F. W. Maitland *The Constitutional History of England A Course of Lectures Delivered* (Cambridge: The University Press 1908) xxviii + 547
- Giandomenico Majone ‘The European Union Post-Brexit: Static or Dynamic Adaptation’ *European Law Journal* 23 (March 2017) 1–2, 9–27
- Dylan Oliver Malagrino ‘Change: A Constant Variably Defined: Law and Anthropology Perspectives on Historical Changes to the Rule of Law’ *Northern Kentucky Law Review* 41 (2014) 1, 93–118
- Chief Justice MARSHALL in *Marbury v. Madison* 5 U.S. (1 Cranch) 163 (1803) {& <[https://www.ourdocuments.gov/print_friendly.php?flash=true&page=transcript&doc=19&title=Transcript+of+Marbury+v.+Madison+\(1803\)>](https://www.ourdocuments.gov/print_friendly.php?flash=true&page=transcript&doc=19&title=Transcript+of+Marbury+v.+Madison+(1803)>)}
- Humberto R. Maturana & Francisco J. Varela *Autopoiesis and Cognition The Realization of the Living* (Dordrecht & Boston: D. Reidel 1980) xxx + 141 [Boston Studies in the Philosophy of Science 42]
- Martha Minow ‘Law and Social Change’ *UMKC Law Review* [University of Missouri-Kansas City] 62 (1993) 1, 171–183
- Melanie Mitchell *Complexity A Guided Tour* (Oxford: Oxford University Press 2009) xvi + 349
- George Mousourakis ‘Conceptualizing Legal Change: A Comparative Law Approach’ *Acta Juridica Hungarica* 48 (2007) 3, 259–280
- David Nelken ‘Criminal Law and Criminal Justice: Some Notes on their Irrelation’ in *Criminal Law and Justice Essays from the W. G. Hart Workshop*, 1986, ed. Ian H. Dennis (London: Sweet & Maxwell 1987) xvii + 253
- Philippe Nonet & Philip Selznick *Law and Society in Transition Toward Responsive Law* (New York: Harper and Row / Octagon Books 1978) vi + 122 {& (New Brunswick, New Jersey: Transaction Publishers 2001) xxviii + 122}
- F. S. C. Northrop *The Complexity of Legal and Ethical Experience* Studies in the Method of Normative Subjects (Boston: Little, Brown [1959]) 331
- OECD ‘Regulatory Management and Reform in OECD Countries: Major Conclusions’ in *Note by the Secretariat of Public Management Committee* [7th Session of the Committee] (Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development 1993)
- C. K. Ogden *Bentham’s Theory of Fictions* (London: Kegan Paul, Trench, Trübner 1932 [reprint (New York: AMS Press 1978)]) xlii + 161
- Jean Piaget *L’équilibration des structures cognitives* Problème central du développement (Paris: Presses Universitaires de France [1975]) 188 [Études d’épistémologie génétique 33] & <http://www.fondationjeanpiaget.ch/fjp/site/textes/VE/JP75_EqStrCog_avt_propos_chap1.pdf>

- 'Piaget's Theory of Cognitive Development'
<<https://www.massey.ac.nz/~wwpapajl/evolution/assign2/DD/theory.html>>
- Ole W. Pedersen 'The Janus-Head of Human Rights and Climate Change: Adaptation and Mitigation' *Nordic Journal of International Law* 80 (2011) 4, 403–424
- Peschka Vilmos *Jogforrás és jogalkotás* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1965) 497
- P. Pierson 'The Path to European Integration: A Historical Institutional Analysis' *Comparative Political Studies* 29 (1996), 123–163 {& <http://aei.pitt.edu/63633/1/PSGE_WP5_2.pdf>}
- Elisabetta Poddighe 'Aristotle on Legal Change' *Araucaria Revista Iberoamericana de Filosofía, Política, Humanidades y Relaciones Internacionales* 21 (2019), No. 42, 183–207
- George Raitt 'Insights for Legal Reasoning from Studies of Literary Adaptation and Intertextuality' *Deakin Law Review* 18 (2013) 1, 191–206
- Julie Ringelheim 'Droit, contexte et changement social' *Revue interdisciplinaire d'Études juridiques* 70 (2013) 1, 157–163 & <<http://hdl.handle.net/2078.1/168901>>
- Kenneth Roberts-Wray 'The Adaptation of Imported Law in Africa' *Journal of African Law* 4 (Summer 1960) 2, 66–78
- John Rawls *A Theory of Justice* (Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press 1971) xv + 607
- Rebuilding Cambodia* Human Resources, Human Rights, and Law: Three Essays, ed. Frederick Z. Brown (Washington, D.C.: Johns Hopkins University The Paul H. Nitze School of Advanced International Studies Foreign Policy Institute 1993) vi + 116
- The Resilience Handbook* Approaches to Stress and Trauma, ed. Martha Kent, Mary C. Davis, John W. Reich (New York: Routledge 2014) xix + 318
- Noel B. Reynolds 'Rule of Law in Legal and Economic Theory' in *Law at the Turn of the 20th Century* International conference, Thessaloniki, 1993, ed. L. E. Kotsiris (Thessaloniki: Sakkoulas Publications 1994), 357–376
- Alf Ross 'Tû-Tû' *Harvard Law Review* 70 (March 1957) 5, 812–825 {& in *Jog és nyelv* szerk. Szabó Miklós & Varga Csaba, ford. Bragyova András (Budapest: Osiris 2000), 121–131 [Jogfilozófiák]}
- J. B. Ruhl 'Law's Complexity: A Primer' *Georgia State University Law Review* 24 (Summer 2008) 4, 885–911
- J. B. Ruhl 'Managing Systemic Risk in Legal Systems' *Indiana Law Journal* 89 (Spring 2014) 2, 559–604
- Sajó András *Társadalmi-jogi változás* A társadalmi változás jogszociológiája (Budapest: Akadémiai Kiadó 1988) 211
- Adam M. Samaha 'On the Problem of Legal Change' *Georgetown Law Journal* 103 (November 2014) 1, 97–156
- Peter H. Schuck 'Legal Complexity: Some Causes, Consequences, and Cures' *Duke Law Journal* 42 (October 1992) 1, 1–52
- Henry Rogers Seager 'Discussion of the Adaptation of Written Constitutions to Changing Economic and Social Conditions' in »Efficient Government (October 26, 1912)« *Proceedings of the Academy of Political Science in the City of New York* 3 (January 1913) 2, 70–72
- Adam Shinar 'Enabling Resistance: How Courts Facilitate Departures from the Law, and Why This May Not Be a Bad Thing' *New York University Journal of Legislation and Public Policy* 17 (2014) 4, 989–1054
- Sinkó Ervin *Egy regény regénye* Moszkvai naplójegyzetek, 1935–1937 [1961] (Újvidék: Forum 1985) 626 [Sinkó Ervin művei]
- Social-ecological Resilience and Law* ed. Ahjond S. Garmestani & Craig R. Allen (New York: Columbia University Press [2014]) vii + 404
- Zackary L. Stillings 'Human Rights and the New Reality of Climate Change: Adaptation's Limitations in Achieving Climate Justice' *Michigan Journal of International Law* 35 (Spring 2014) 3, 637–671
- Per Stjernqvist 'How are Changes in Social Behaviour Developed by Means of Legislation?' in *Legal Essays* A Tribute to Frede Castberg on the Occasion of his 70th Birthday, 4 July 1963 (Oslo: Universitetsforlaget 1963)
- Roswitha Svensson *Konkretisierung von Rechtsnormen* (Berlin[-East]: Akademie-Verlag 1982) 72
- Gunther Teubner 'How the Law Think? Toward a Constructivist Epistemology of Law' *Law & Society* 23 (1989) 5, 727–758
- Jan Tryzna 'Is the Principle of Legal Certainty a Human Right? The Legitimacy of the Retroactive Application of Laws' in *Legal Change and Political Philosophy* ed. Maciej Chmieliński & Michał Rupniewski (London & New York: Routledge 2020), 234–249
- Kaarlo Tuori *Critical Legal Positivism* (Aldershot: Ashgate 2002) xvi + 349
- Michael P. Van Alstine 'The Costs of Legal Change' *UCLA Law Review* 49 (February 2002) 3, 789–870
- B. J. van Niekerk 'Customary Law in Botswana: Substitution or Adaptation' *Comparative and International Law Journal of Southern Africa* 3 (1970) 2, 242–247
- Tárkány Szűcs Ernő *Magyar jogi népszokások* (Budapest: Gondolat 1981) 901 [Társadalomtudományi Könyvtár]
- Arnold Toynbee *Change and Habit* The Challenge of our Time [1966] (Oxford: Oneworld 1992) 211

- Hans Vaihinger *Die Philosophie des als ob* System der theoretischen, praktischen und religiösen Fiktionen in der Menschheit auf Grund eines idealistischen Positivismus (Berlin: Reuther & Reichard 1911) xxxv + 804
- A. Van Selms 'The Goring Ox in Babylonian and Biblical Law' *Archiv Orientalni* 18 (1950), 321–330
- Nomi Maya Stolzenber 'Bentham's Theory of Fictions – A »Curious Double Language«' *Cardozo Studies in Law and Literature* 11 (1999), 223–261 & <https://weblaw.usc.edu/assets/docs/Stolzenberg_Bentham.pdf>
- F. J. Varela – H. R. Maturana – R. Uribe (1974). 'Autopoiesis: The Organization of Living Systems, its Characterization and a Model' *Biosystems* 5 (May 1974) 4, 187–196 & <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007%2F978-1-4899-0718-9_40.pdf>
- Varga Csaba 'Richard A. Wasserstrom *The Judicial Decision* Toward a Theory of Legal Justification (Stanford: Stanford University Press & London: Oxford University Press 1961) 197' *Állam- és Jogtudomány* X (1967) 2, 311–312 {& in <<http://mek.oszk.hu/14500/14525/>>, 143–144}
- Varga Csaba 'Lenin és a forradalmi jogalkotás' *Állam- és Jogtudomány* XIII (1970) 1, 45–57 {& <<http://mek.oszk.hu/14300/14393/>>, 63–75}
- Varga Csaba 'A jogtudományi fogalomképzés néhány módszertani kérdése' *Állam- és Jogtudomány* XIII (1970) 3, 589–613 {& in <<http://mek.oszk.hu/14300/14393/>>, 219–233}
- Varga Csaba 'Per Olof Bolding: A jogi érvelés két módjáról: Autoritásokban való bizalom vagy nyílt vita?' *Jogi Tudósító* I (1970) 7–8, 80–82 {& in <<http://mek.oszk.hu/14500/14525/>>, 278–290}
- Varga Csaba 'A jogi okfejtés társadalmi meghatározottságáról' *Állam- és Jogtudomány* XIV (1971) 2, 249–285 {& in <<http://mek.oszk.hu/15300/15304/>>, 15–53}
- Varga Csaba 'A törvényhozó közbenső döntése és a hézagproblematika megoldása a francia jogfejlődés tükrében' *Jogtudományi Közöny* XXV (1971) 5, 42–45 {& <<http://mek.oszk.hu/14500/14525/>>, 262–265}
- Varga Csaba 'Racionalitás és jogkodifikáció' *Szociológia* 1975/3, 359–378 {& <<http://mek.oszk.hu/14300/14393/>>, 293–318}
- Varga Csaba 'Illúziók a kodifikációs gondolat fejlődésében' *Jogtudományi Közöny* XXXI (1976) 8, 434–441 {& in <<https://mek.oszk.hu/14300/14393/14393.pdf>>, 319–335}
- Varga Csaba *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség* [1979] 2., utószóval bőv. és jav. kiad. (Budapest: Akadémiai Kiadó 2002) 439 & <<http://mek.oszk.hu/14200/14206/>>
- Varga Csaba 'Alan Watson: Tehetetlenség és kölcsönzés mint egyetemes jogfejlesztő tényező' *Jogi Tudósító* X (1979) 11–12, 4–9 {reprint in Varga Csaba *Jogi elméletek, jogi kultúrák* Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből (Budapest: ELTE "Összehasonlító jogi kultúrák" projektum 1994) xix + 503 [Jogfilozófiák] & <<http://mek.oszk.hu/14500/14525/>>
- Varga Csaba 'Alan Watson: Kodifikáción vagy precedenseken nyugodjék-e az önálló Skócia jogalkotása?' *Jogi Tudósító* X (1979) 13–14, 5–10 {& <<http://mek.oszk.hu/14500/14525/>>, 341–346}
- Varga Csaba 'Jogátültetés, avagy a kölcsönzés mint egyetemes jogfejlesztő tényező' *Állam- és Jogtudomány* XXIII (1980) 2, 286–298 {reprint in Varga *Jogi Elméletek...* (1994), 191–203}
- Varga Csaba 'Átalakulóban a jog?' *Állam- és Jogtudomány* XXIII (1980) 4, 670–680 {& in <<https://mek.oszk.hu/14300/14393/14393.pdf>>, 468–488}
- Varga Csaba *A jog helye Lukács György világméltóságában* (Budapest: Magvető 1981) 287 [Gyorsuló Idő] & <<http://mek.oszk.hu/14200/14244/>>
- Varga Csaba 'Népi jogszokástól a jogi népszokásig' *Jogtudományi Közöny* XXXVI (1981) 10, 880–886 & <<http://jogineprajz.hu/wp-content/uploads/2013/03/JK1981-NépiJszokástól.pdf>>
- Varga Csaba 'A bírói tevékenység és logikája: ellentmondás az eszmények, a valóság és a távlatok között' *Állam- és Jogtudomány* XXV (1982) 3, 464–485 {& in <<https://mek.oszk.hu/14300/14393/14393.pdf>>, 389–412}
- Varga Csaba 'Makroszociológiai jogelméletek: a jogász világméltótlától a jog társadalomelmélete felé' *Szociológia* 1983/1–2, 53–78 {& in <<http://mek.oszk.hu/15300/15303/>>, 267–296}
- Varga Csaba 'Tételezések rendszeréből áll-e a jog?' *Jogtudományi Közöny* XXXIX (1984) 9, 483–486 & in <<http://mek.oszk.hu/14300/14393/>>, 282–290}
- Varga Csaba 'Antropológiai jogelmélet? Leopold Pospíšil és a jogfejlődés összehasonlító tanulmányozása' *Állam- és Jogtudomány* XXVIII (1985) 3, 528–555 {& in <<http://mek.oszk.hu/14500/14510/>>, 139–208}
- Varga Csaba 'A jog és korlátai: Antony Allott a hatékony jogi cselekvés határaitól' *Állam- és Jogtudomány* XXVIII (1985) 4, 796–810 {& in <<http://mek.oszk.hu/14500/14510/>>, 361–394}
- Varga Csaba 'Kelsen jogalkalmazástana (fejlődés, többértelműségek, megoldatlanságok)' *Állam- és Jogtudomány* XXIX (1986) 4, 569–591 {& in <<http://mek.oszk.hu/14500/14510/>>, 271–304}
- Varga Csaba 'Mikell a joghoz?' *Valóság* XXXII (1989) 3, 1–17 {& in <<http://mek.oszk.hu/14700/14759/>>, 25–49}
- Varga Csaba 'A bécsi iskola' in *Jogbölcselet* XIX–XX. század, Előadások, szerk. Varga Csaba (Budapest: Szent István Társulat 1999), 60–68 [Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris et Rerum Politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae]
- Varga Csaba 'Autopoiesis és a jog jogalkalmazói-gyakorlati újratermelése' *Jogtudományi Közöny* XLIII (1988) 5, 264–268 {& in <<https://mek.oszk.hu/14600/14633/14633.pdf>>, 418–430}

- Varga Csaba 'Az angol–amerikai és a kontinentális-francia jogi hagyományok találkozásának peremvidékén: Kanadai fejlemények és tapasztalatok' *Jogtudományi Közöny* LVII (2002) 7–8, 309–322 {& <<http://mek.oszk.hu/15100/15172/15172.pdf>>, 114–144}
- Varga Csaba 'Paradigmaváltás a jogi gondolkodásban: Carl Schmitt és a vágyott szintézis megkísértése' *Világosság* XLIV (2003) 7–8, 93–102 & <<http://www.vilagossag.hu/pdf/20031018121513.pdf>> {& in *Carl Schmitt jogtudománya* Tanulmányok Carl Schmitt-ről, szerk. Cs. Kiss Lajos (Budapest: Gondolat 2004), 308–322 [ELTE Bibliotheca Iuridica, Acta Congressuum 9]}
- Varga Csaba 'Kodifikáció azezredforduló perspektívájában' *Állam- és Jogtudomány* XLIV (2003) 1–2, 65–93 {& in <<http://mek.oszk.hu/14200/14206/>>, 379–403}
- Varga Csaba *A jogi gondolkodás paradigmái* [1996/1998] jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. (Budapest: Szent István Társulat 2004) 504 & <<https://mek.oszk.hu/14600/14633/14633.pdf>>
- Varga Csaba 'Célok és eszközök a jogban' in Varga Csaba *A jogi gondolkodás paradigmái* jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. (Budapest: Szent István Társulat 2004) & <<https://mek.oszk.hu/14600/14633/14633.pdf>>, 467–479
- Varga Csaba 'Theatrum legale mundi avagy a jogrendszerek osztályozása [On the Classification of Legal Systems]' in *Ius unum, lex multiplex* Liber Amicorum: Studia Z. Péteri dedicata (Tanulmányok a jogösszehasonlítás, az államelmélet és a jogbölcselet köréből) szerk. H. Szilágyi István & Paksy Máté (Budapest: Szent István Társulat 2005), 219–242 {& <<http://mek.oszk.hu/18900/18995/18995.pdf>>, 417–441}
- Varga Csaba *Jogállami? átmenetünk?* (Pomáz: Kráter 2007) 241 [PoLiSz sorozat könyvei 5] & <<http://mek.oszk.hu/14800/14850>>
- Varga Csaba 'Nehézségek az alkotmányos átmenetben: Belső ellentmondások az elévülhetlenség és elévülhetetlenség törvényi megerősítésében' *Iustum Aequum Salutare* VII (2011) 4, 9–18 & <<http://ias.jak.ppke.hu/hir/ias/20114sz/02.pdf>>
- Varga Csaba 'Az emberi jogok problematikája' *Társadalomkutatás* 32 (2013) 2, 1–15 & <https://www.researchgate.net/publication/274269245_Az_emberi_jogok_problematikaja_The_problematic_nature_of_human_rights>
- Varga Csaba 'Koskenniemi és a nemzetközi jogi érvelés – Jogontológiai tanulmány' *Állam- és Jogtudomány* LVII (2016) 2, 278–301 & <<http://jog.tk.mta.hu/uploads/files/2016-02-Varga.pdf>>
- Varga Csaba 'Comparatio a jogtudományban s a jogi oktatásban: Alaphelyzetek, érzékenységek és problémák egy multikulturális világban' *Állam- és Jogtudomány* LIX (2018) 3, 73–97 {& in Varga Csaba *Jogfilozófia a múlt, jelen és jövő ölelésében* (Budapest: Pázmány-Press 2018) & <<http://mek.oszk.hu/18900/18995/18995.pdf>>, 457–500 [Tanulmányok 44]}
- Varga Csaba 'Presumption and Fiction, Or the Gist of Legal Technicalities' *Pázmány Law Review* VI (2018) & in <https://jak.ppke.hu/uploads/articles/311739/file/PLR_6_2018.pdf>, 105–130
- Varga Csaba 'Lukács és a jog lételméleti lehetőségei' *Magyar Jog* 65 (2018) 7–8, 443–454 {& <<http://mek.oszk.hu/18900/18995/18995.pdf>>, 193–216}
- Varga Csaba 'Lenin és a jog (Esettanulmány a jogi normalitás határvidékéről)' *Valóság* LXII (2019) 5, 82–105 {& <http://epa.niif.hu/02900/02924/00076/pdf/EPA02924_valosag_2019_05_082-105.pdf>}
- Varga Csaba 'A jog és simulacrumai: Jagon belüli és kívüli versengés a jog meghatározásáért' *Iustum Aequum Salutare* XVI (2020) 2, 87–99 & <http://ias.jak.ppke.hu/hir/ias/20202sz/04_VargaCs_IAS_2020_2.pdf>
- Varga Csaba '»Jogi kultúra« és »jogi kultúrák«: A jog alakváltozatai és felfogásmódjai' <https://jog.tk.mta.hu/uploads/files/VargaCs_jogi_kultura_2020jan.pdf> (2020) 25
- Michel Villey *Réflexions sur la philosophie du droit* Les Carnets (Paris: Presses Universitaires de France 1995) [533]
- Jude Wallace 'A New Kind of Legal Change' *Legal Service Bulletin* [Melbourne] 3 (December 1978) 6, 245–249
- Alan Watson *Legal Transplants* (Edinburgh: Scottish Academic Press 1974) xiv + 106
- Alan Watson 'Comparative Law and Legal Change' *Cambridge Law Journal* XXXVII (November 1978) 2, 313–336
- Alan Watson 'Two-Tier Law: A New Approach to Law Making' *The International and Comparative Law Quarterly* 27 (1978) 3, 552–575
- Alan Watson 'Society's Choice and Legal Chance' *Hofstra Law Review* 9 (Summer 1981) 5, 1473–1484
- Alan Watson 'Legal Change: Sources of Law and Legal Culture' *University of Pennsylvania Law Review* 131 (1982–1983) 5, 1121–1158
- Alan Watson 'Legal Evolution and Legislation' *Brigham Young University Law Review* (1987) 2, 353–380
- Alan Watson 'Justinian's Corpus Iuris Civilis: Oddities of Legal Development, and Human Civilisation' *Journal of Comparative Law* 1 (2006) 2, 461–466
- James B[oyd] White *The Legal Imagination* Studies in the Nature of Legal Thought and Expression (Boston: Little, Brown 1973) xxxv + 986 & (abridged ed.) (Chicago: University of Chicago Press 1985) xxv + 302

Luc J. Wintgens *Legisprudence Practical Reason in Legislation* (Farnham, Surrey & Burlington, Vermont: Ashgate 2012) 341 [Applied Legal Philosophy]

R. George Wright “The Illusion of Simplicity: An Explanation of Why the Law Can’t Just Be Less Complex” *Florida State University Law Review* 27 (Spring 2000) 3, 715–744

Jerzy Wróblewski ‘Law as an Instrument of Social Homeostasis’ *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie* 67 (1981) 1, 1–13

Virgilio Zapatero Gómez *The Art of Legislating* [El arte de legislar (Thomson-Aranzandi 2009)] (Cham: Springer 2019) xiv + 228 [Legisprudence Library 6]

Reuven Yaron ‘The Goring Ox in Near Eastern Laws’ *Israel Law Review* 1 (1966), 396–406

© Varga Csaba

MTA Law Working Papers

Kiadó: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont

Székhely: 1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.

Felelős kiadó: Boda Zsolt főigazgató

Felelős szerkesztő: Kecskés Gábor

Szerkesztőség: Hoffmann Tamás, Mezei Kitti, Szilágyi Emese

Honlap: <http://jog.tk.mta.hu/mtalwp>

E-mail: mta.law-wp@tk.mta.hu

ISSN 2064-4515